ילקוט
למחשבה סוציאליסטית
מעתונות העולם

Capital & Class · Foreign Affairs · Polityka · History · Society · Challenge · Science & Society · New Left Review · Monthly Review · Studia Filozoficzne · Revue Tiers-Monde · The ICA Report · Le Monde · History Today

ISSN 0334 - 1003

ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ־ישראל
המרכז לתרבות ולחינוך

יד טבנקין
מס. 1 חורף 1983/84, תשמ"ד

ראיון עם פרופ' רוברט היילברונר – עתיד הקפיטליזם
פאול סוויזי – מארקסיזם ומהפכה, אחרי 100 שנה
פטר סטנסקי – אוטופיה ואנטי־אוטופיה
דונלד מק'קנזי – מיליטריזם ותיאוריה סוציאליסטית
דוד לוין – חופש הפרט וכלכלני "השוק החפשי"
ג'נט סג'ו – נסיון של ניהול עצמי
וכן על האיגודים המקצועיים בארה"ב, קרקסי באיטליה, מיטראן בצרפת ועוד.

יד טבנקין
מס. 1 חורף 1983/84, תשמ"ד

ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ־ישראל
המרכז לתרבות ולחינוך

קוראת יקרה, קורא יקר,

״ילקוט״ זה שלפניך הוא אמנם נסיון חדש, אבל הוא בא לענות על צורך שהורגש זה־מזמן בארץ. יש היום בעולם (ודווקא בעולם המערבי!) שפע רב של הגות סוציאליסטית־דמוקרטית, מחשבה מתחדשת, נסיון להבין את העולם בן־זמננו לאור העקרונות הסוציאליסטיים ואף נסיונות של הגשמה סוציאליסטית בדרכים חדשות. למרבה הצער, רק מעט מאד מדברים אלה ידוע בישראל, אף כי דווקא היא הצטיינה בעבר במחשבתה ובמעשיה הסוציאליסטיים המקוריים.

לפיכך החלטנו להביא לידיעת הקורא העברי ולו רק חלק קטן מאוצר המחשבה הזאת, מתוך תקווה להרים בעזרת פרסום זה תרומה צנועה לבירור, לדיון ואולי אף להתחדשות המעשה הסוציאליסטי בישראל. זוהי הוצאה־לאור משותפת של המרכז לתרבות ולחינוך בהסתדרות הכללית ושל יד טבנקין, המוסד לחקר הקיבוץ, הרעיון השיתופי ותנועת העבודה, של התנועה הקיבוצית המאוחדת. שני המוסדות כאחד רואים בטיפוח העיון והדיון הרעיוני במשנתה של תנועת העבודה תפקיד מרכזי בפעולותיהם.

את ״הילקוט למחשבה סוציאליסטית״, מאמרים מתורגמים מעתונות העולם, אנו מקווים להוציא לאור לעיתים מזומנות, פעמים אחדות בשנה. מובן מאליו, שאין כאן כל יומרה להקיף את כל הנושאים הקשורים למחשבה הסוציאליסטית, שהרי אין זאת אלא סלקציה (במידה מסויימת שרירותית בהכרח) של מאמרים ומסות שהתפרסמו לאחרונה. אולם נשתדל, שמה שחסר הפעם יבוא על סיפוקו בפעמים הבאות. נקבל בברכה כל הערה או הצעה מצד הקוראים.

ובאשר לתוכן של חוברת זה - הבה, ניתן לו לדבר בעד עצמו.

העורך

תוכן העניינים

ילקוט למחשבה סוציאליסטית
מעתונות העולם

מוצא לאור על־ידי:
המרכז לתרבות ולחינוך, ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ־ישראל
ו"יד טבנקין", המכון לחקר הקיבוץ ותנועת העבודה

העורך: אשר מניב
תרגום: גיאורג אלישברג
הפקה: מפעלי תרבות וחינוך

מס. 1
דצמבר 1983, טבת תשמ"ד

MONTHLY REVIEW

פאול מ. סוויזי

מארקסיזם ומהפכה

100 שנה אחרי מארקס

פעמים רבות הודגש כי המארקסיזם איחד בתוכו שלשה זרמים רוחניים גודלים: את הפילוסופיה הגרמנית; את הסוציאליזם הצרפתי ואת הכלכלה המדינית האנגלית. לכל אחד מאלה ניתנו פרושים והוכנסו בהם שינויים, אולם התרומה ההיולית של המארקסיזם לא היתה כל כך בחידושים מהסוג הזה, אלא בזה שהוא יצר מיסודות אלה שלמות. זה היה דבר חדש, ללא תקדים והתוצאות זעזעו את העולם.

לפי דעתי נמצא המפתח להישגים אלה ב"תיזות על פוירבאך" משנת 1845, וביחוד בתיזה האחת־עשרה (האחרונה) שהיא בת משפט אחד בלבד: "הפילוסופים רק הסבירו את העולם; העיקר הוא לשנותו".

אין צורך להגיד, כי אין בכך משום שלילת הצורך לפרש (ולהבין) את העולם; יש כאן דגש על כך שלהבנה זו ישנה מטרה: ליצור בסיס לשינויים. מתחילתו היה למארקסיזם אופי כפול: מצד אחד להוות מדע החברה וההיסטוריה, ומצד שני לשנות את העולם לטובה, לפי תכנית. לכאורה אין סתירה או סכסוך בין שני יסודות אלה, אך למעשה הוכיחה המציאות במשך השנים כי השידוך לצרכי פעולה הגיונית ויעילה מסובך לאין־ערוך יותר ממה שתארו לעצמם מארקס ואנגלס בהתלהבות הנעורים שלהם.

כשמארקס רשם די בחיפזון – באביב 1845 – את ה"תיזות על פוירבאך" הוא כבר התחיל, יחד עם שותפו במשך כל ימי חייו, למלא את התפקיד שהציבו לעצמם: להבין את העולם, אך בו בזמן לפתח איסטרטגיה כדי לשנותו. שיטתם היתה לבחון ולבקר את התהוותו של עולמם הרוחני. הם אף הרחיבו את האופק בהתחשבם בהגות המתקדמת ביותר שצמחה אצל אחרים, ביחוד הכלכלה המדינית האנגלית והסוציאליזם הצרפתי. הם אף השלימו – או כמעט השלימו – את שתי העבודות שבהן נמתחה ביקורת קשה על הפילוסופים בני־זמנם בגרמניה, אך בו בזמן גם נתנו תאור ראשון של תפישת העולם שלהם: המהפכה הפרולטרית. עבודות אלה נכתבו במשותף על ידי מארקס ואנגלס ושמותיהן, כולל כותרות המשנה, הם: "המשפחה הקדושה, או בדיקה של הביקורת הביקורתית"; וה"אידיאולוגיה הגרמנית", "ביקורת על הפילוסופיה הגרמנית החדישה ונציגיה פוירבאך, ב. באואר ושטירנר" וכן "על הסוציאליזם הגרמני ומבשריו למיניהם". בשנתיים שלאחר מכן השלימו את הכתיבה של שלשה ספרים נוספים: "מצבו של מעמד העובדים באנגליה"

מתוך Monthly Review כתב־עת סוציאליסטי בלתי־תלוי, ארה"ב. כרך 34, מס. 10, מארס 1983.

(אנגלס); "הפילוסופיה האומללה" (מארקס) ו"המניפסט הקומוניסטי" (מארקס ואנגלס).

חמש יצירות אלה הן פרי מאמץ אינטלקטואלי כביר של שני צעירים, שטרם מלאו להם 30 שנה, ושהשקפת עולמם היתה עדיין בהתהוותה. עם פרסום ה"מניפסט" ערב המהפכות של שנת 1848, הופצו הרעיונות ברבים; הן נעשו היסוד האידיאולוגי והמצע של המארקסיזם כפי שהננו מכירים אותו מאז ועד היום. אין זאת אומרת,כי בעבודתם מאז לא תרמו עוד שום דבר חשוב. ברי שנוספו דברים בעלי חשיבות רבה מאד, אלא שקווי המחשבה כבר נקבעו ומסקנות היסוד נשארו בעינן ואף חוזקו. המטריאליזם ההיסטורי עובד ופורט במידה רבה לצרכי הבנת הקפיטליזם והוא נשאר המפתח להבנת העולם; כן נשארה על כנה המהפכה הפרולטרית באמצעי לחולל את התמורה.

מארקס ואנגלס האמינו מלכתחילה, כי מטרת המהפכה צריכה להיות הקומוניזם, אולם יותר ויותר הכירו בהכרחיותו של מצב ביניים. מארקס קרא לכך ב־1875 שלב ראשון של הקומוניזם, בעוד שתלמידיו השתמשו במילה "סוציאליזם". לא מארקס ולא אנגלס הגדירו מצב זה ובוודאי שלא השאירו אחריהם תאור מפורט שלו, אולם מתוך הערות פזורות בכתביהם מתקבלת דעה כי זו היתה בעיקר שלילה של הקפיטליזם, אשר תפתח בעצמה את קוויה החיוביים (את הקומוניזם) באמצעותו של מאבק מהפכני, שבמהלכו ישנה הפרולטריון את פני החברה ואף ישתנה בעצמו. (דעה זו מונחת כבר באופן ברור ביסוד התיזה השלישית על פוירבאך, אם כי אינה מבוטאת שם במפורש: "התורה המטריאליסטית האומרת כי בני אדם הם תוצר הנסיבות והחינוך וכי לכן, עם שינוי הסיבות והחינוך, ישתנו הבריות, מתעלמת מכך, שהנסיבות משתנות עקב פעולתם של בני אדם, וכי גם המחנך זקוק לחינוך... את התמורה בנסיבות ובפעילות האדם בעת ועונה אחת אפשר לתאר ולהבין רק כמעשה מהפכני").

מהפכה בלתי נמנעת

שאלה מכרעת במארקסיזם היתה מאז ועד היום הקשר בין המטריאליזם ההיסטורי לבין המהפכה הפרולטרית. בכתבי הנעורים של מארקס ואנגלס הננו מוצאים לכך תשובות ישירות ופשוטות. הם ראו כיצד שטפה המהפכה התעשיתית את אנגליה ואת שאר האזו־רים המפותחים יחסית של מערב אירו־פה והתוצאות נראה להם בלתי נמנעות: התפשטותן של המכונות ושל בתי־החרושת וגידול הפרולטריון – מעמד הפועלים השכירים חסרי־הרכוש, במונ־חים יחסיים ומוחלטים כאחת. עד מהרה הציג אנגלס תאור אמפירי של תהליך זה בספרו "מצבם של מעמדות העובדים באנגליה". כדוגמה בחר בתעשית הטקסטיל האנגלית. ניתוחם של הכוחות שהניעו תהליך זה מונח ביסוד ה"מניפסט" והתאור ניתן שם באופן ברור ביותר. תכונותיו המהפכניות של הפרולטריון בשלב התפתחותו המלא הן תוצאה מתנאי הקיום שלו והן מתוארות כבר בצורה מרשימה ביותר ב"משפחה הקדושה".

"מהם הטעמים לכך שהפרולטריון יכול וחייב לשחרר את עצמו? הרס כל הקיום האנושי, אפילו למראית עין, הוא כמעט שלם ובפרולטריון הגיע למלוא התפתחותו. תנאי החיים הבלתי אנושיים של הפרולט־ריון עומדים במוקד התופעות הבלתי אנושיות בחברה המודרנית. צלם האדם אבד לפרולטריון, אך הוא מודע למה שאבד לו והוא נדחף על־ידי צרכים שאין מהם מנוס".

דעה זו בדבר הקשר בין הבנת העולם לבין התמורה שיש לחולל בו נשארה ביסודה בעינה אצל מארקס ואנגלס במשך כל ימי חייהם. היא עובדה והועמקה ביותר מבחינה תיאורטית בספרו הגדול של מארקס ה"קפיטל". למעשה זה היה היסוד לפעולתם ב"איגוד הבינלאומי של העובדים" (האינטרנציונל הראשון) ולפעולתם כיועצים בעלי סמכות למפלגות הפועלים עד יום מותו של אנגלס ב־1895. אם כן, אפשר לומר כי שליחותו

המהפכנית של הפרולטריון היתה יסוד מוסד של המארקסיזם ומארקס ואנגלס הורישו זאת ליורשיהם.

מהפכה במיתוס

כיצד עמדה אמונה זו בפרולטריון בנושא המהפכה ומפעילה בנסיון מאת השנים שחלפו מאז מותו של מארקס? התשובה אינה חיובית ביותר. ראשית כל, למרות הציפיות שהתבססו על תאור התפתחותו של הקפיטליזם כפי שהוא מופיע בספר, הרי שבארצות הקפיטליסטיות המתקדמות לא ארעה שום מהפכה. הסיבה העיקרית לכך היא ברורה: מאז שנת 1850, עת השלימו מארקס ואנגלס את כתיבתם של חמשת הספרים הנ"ל, היתה התפתחותו של הפרולטריון שונה בתכלית מזו החזויה בקטע שציטטנו לעיל מתוך "המשפחה הקדושה". (סיבה שניה שנוכל להזיכרה רק דרך אגב היא זו: המעמדות הבינו־ניים, שבין הפועלים לבעלי ההון, לא נעלמו כפי שכתוב ב"מניפסט", אלא התפשטו ואף התגוונו, כך שהפרולטר־יון לא יבול ליהפך לרוב מנין ורוב בנין של החברה הקפיטליסטית). השכר הריאלי (ערכו של כוח העבודה) עלה בהדרגה; מלחמת המעמדות אמנם נמשכה ואף התנהלה לעיתים בחריפות רבה, אך מטרותיה מצד הפועלים היו במידה הולכת וגוברת שיפור מצבם במסגרת המשטר הקפיטליסטי ולא מיגור המשטר על־ידי מהפכה; וכך קרה עוד לפני סוף המאה ה־19 שמפ־לגות מארקסיסטיות ואיגודים מקצו־עיים, שהוסיפו להצהיר על נאמנותם למטרות המהפכניות, הפכו למעשה לארגונים רפורמיסטיים.

אין להניח שמארקס ואנגלס לא ראו את הפער בין דימוי הפרולטריון, כפי שהצטייר לעיניהם בימי נעוריהם, לבין המציאות שנתהוותה במשך השנים. אפשר היה להביא עדויות רבות לכך, נסתפק באחת: במכתב מה־8 באפריל 1863 כתב אנגלס למארקס בדלקמן: "בפרולטריון הבריטי פסה למעשה כל נטיה מהפכנית והוא מצהיר על הסכמתו השלמה עם שלטון הבורגנות".

מארקס ואנגלס גם ניהלו מאבק חריף ובלתי פוסק נגד מה שנארה להם כחוסר הבנה מהפכנית והתמסרות בתנועות הפועלים, שאיתן הם היו קשורים, ביחוד האינטרנציונל הראשון והמפלגה הסוציאל - דמוקרטית הגרמנית. מפורסמת ביותר בין הצהרותיו הפרוג־רמטיות של מארקס היא "ביקורתו על מצע גותה". כאן התפלמס – וכפי שהתברר, ללא הצלחה – עם טיוטת המצע הפשרנית והבלתי - מהפכנית שהוכנה אז (ב־1875) לקראת איחודן של שתי מפלגות הפועלים הגדולות שהיו קיימות בגרמניה.

לא נוכל לנתח כאן את הסיבות לכך שההתפתחות במעמד הפועלים מאז 1850 ותחושתו של מארקס עצמו בדבר התפתחויות אלה, לא השאירו שום עקבות במארקסיזם, שאותו הורישו המייסדים לבאים אחריהם. ה"מניפסט הקומוניסטי", וה"קפיטל" נשארו כתבי הקודש של התנועה ומנהיגי האינטר־נציונל השני (שנוסד ב־1888), ומנהיגו קאוטסקי בראש, הוסיפו לשלם מס־שפתיים לתורת המהפכה הפרולטרית. רק בשנת 1914 התברר שכוחו של המארקסיזם כתנועה מהפכנית באר־צות הקפיטליסטיות המתקדמות איננו אלא אגדה: המפלגות הלאומיות שהיו מאוגדות באינטרנציונל, התפלגו – ביניהן וגם בתוך עצמן – ותמכו כל אחת במדינתה היא.

פרדוקס הוא, כי דווקא בנסיבות אלה נכנסה באגדה רוח חיים מחודשת. לנין, בראש הבולשביקים הרוסיים ודוברם הראשי, היה בעצמו מארקסיסט אדוק והוא יצא חוצץ נגד מנהיגי המפ־לגות או הסיעות הסוציאליסטיות הפש־רניות, והוא קרא להם לא נציגי מעמד הפועלים, כל אחד בארצו, אלא בוגדים בפרולטריון הבינלאומי, לפי סימני ההיכר שנקבעו לכך על־ידי מארקס ואנגלס מלכתחילה. עמדה זו קיבלה חיזוק עצום עקב הצלחת הבולשביקים במהפכה הרוסית ב־1917. המפלגה הבולשביקית היתה באמת מפלגה פרול־טרית במובן המארקסיסטי הקלאסי. ברגע המכריע גברה הסיעה המהפכנית

המסורה בקרב המנהיגות על המהססים וכתוצאה בא הנצחון: תפישת השלטון. התוצאות אישרו לכאורה את ניתוחו של לנין מאז הפילוגים ב־1914. הוא טען, כי מה שמנע מהפרולטריון מלמלא את שליחותו המהפכנית היתה העובדה שהמהניגות היתה מנותקת משרשיה הפרולטריים והיא ייצגה לא את מעמד הפועלים כולו, אלא שכבה עליונה דקה ("האריסטוקרטיה הפועלית") וזו עברה למעשה לצידם של בעלי ההון.

פירוש זה, והתיאוריה בדבר ה"ארי־סטוקרטיה הפועלית" המונח ביסודו, נעשו יסוד מוסד של התנועה הקומוני־סטית, שצצה עם תום מלחמת העולם הראשונה ועם המהפכה הרוסית. נאמר כי המפלגות הקומונסיטיות החדשות בארצות המתקדמות יעמדו בראש מעמד הפועלים כל אחת בארצה והן תבואנה להציל את המהפכנים הרוסיים הנצורים. כך יוחזרו מהלך ההיסטוריה לפסים, שמהם הוסט זמנית על־ידי המנהיגים הכושלים של האינטרנציונל השני ומפלגותיו הרפורמיסטיות.

לא כך קרה. פרט לכמה יוצאים־מהכלל לא הצליחו המפלגות הקומונס־טיות לזכות בתמיכתם של מעמדות העובדים בארצותיהם; לא הצליחו לעצור את התקדמות הפאשיזם בשנות ה־30 ואף לא אחת מהן אפילו התקרבה לתפישת השלטון. יתרה מזו: בתקופה הארוכה של צמיחה קפיטלסטית אחרי מלחמת העולם השניה, המפלגות הקו־מוניסטיות המצליחות ביותר באופן יחסי – אלה שכונו בשם "אירו־קומוני־סטיות – נעשו בהדרגה יותר ויותר רפורמיסטיות. כיום, מאה שנה אחרי מותו של מארקס, אי־אפשר עוד לדבר ברצינות על אותה התפישה שהיתה במשך זמן כה רב ממש לב־ליבו של המארקסיזם: כאילו הפרולטריון בארצות הקפיטליסטיות המתקדמות מיועד להיות נושא התמורה המהפכנית. (ברי שבכך אין אנו שוללים את האפש־רות כי בזמן מהמזנים, עם שינוי הנסי־בות, נצטרך לחזור ולבדוק מסקנה זו מחדש. אלא שעסקו של המארקסיזם הוא במציאות ולא בעתידנות).

אף על פי כן – המרקסיזם קיים

טבעי הוא שזהו פגם קשה במארק־סיזם ורבים חושבים שהתנועה אמנם תצטמצם ותיפול. אם נקודת התצפית שלנו היא בארצות הקפיטליסטיות המתקדמות, שם נולד המארקסיזם ושם אף קצר את הצלחותיו הראשונות, הרי מהלך הענינים באמת מעודד תחזית זו. במעמדות העובדים שם ניכרת באמת מגמה לפנות עורף למארקסיזם או להפכו למערכת רפורמות במסגרת הקפיטליזם, במקום מה שרצה להיות בהתחלה: מכשיר למיגור המשטר והחלפתו. אין ספק, כי מארקס ואנגלס היו מדגישים שהמארקסיזם ללא תוכנו העיקרי, המהפכני, אינו מארקסיזם כלל, שזו סתירה פנימית ללא זכות קיום וללא יכולת להישאר בחיים. ובכל זאת נשאר המארקסיזם בחיים ובמאת השנים שחלפו מאז מותו של מארקס רכש לו חוג תומכים רחב ביותר, יותר מכל מערכת רעיונות אחרת, חילונית או דתית, בדברי ימי האנושות. כיצד להסביר מה שנראה כסתירה?

כדי להשיב לשאלה זו, עלינו להעביר את מוקד שימת־הלב מארצות מערב אירופה המתקדמות (בהן עסק המאארקסיזם בעיקר, מסיבות היסטו־ריות מובנות במאה ה־19), אל המערכת הקפיטליסטית העולמית; לזו היו שרשים עמוקים במשטר המרקנטיליסטי ששרר במאות ה־16 עד ל־18 והיא באה לידי התפתחות מלאה ככוח מכריע ומעצב את הכול רק בסוף המאה ה־19 ובתחילת המאה ה־20, כאשר קבעה את הנעָשה בחלקים השונים של העולם ואת היחסים ביניהם.

מארקס מעולם לא התעלם מאופיו העל־לאומי של הקפיטליזם ואף לא הכחיש אותו, אף לא ניסה לעבד תיאוריה בדבר פעולת המערכת בשלמו־תה; פסוקים פזורים בנושא בכתביו ניתנים לפירושים מפירושים שונים. כאן עלינו רק לזכור את הדעה האורתו־דוקסית המאארקסיסטית, שנעשתה מקובלת בסוף המאה ה־19: פשוט התעלמו מהבעיה; עשו הכללה מהתפת־

חות הקפיטליזם, כפי שתוארה ב"מניפסט הקומוניסטי" וב"קפיטל" ואמרו שכוחה יפה לגבי העולם כולו. לפי תפישה זו הניחו, כי אותם השלבים שהתפתחו – או הניחו כי יתפתחו – במערב יחולו גם על שאר חלקי התחבל: הפיאודליות; המהפכה הבורגנית, התיעוש; הקיטוב המעמדי (בורגנות מול פרולטריון); המהפכה הפרולטרית והסוציאליזם. כך נראתה העברת המוקד מארצות הקפיטליזם המתקדם לקפיטליזם הגלובלי כבעיה כמותית גרידא, ללא צורך בתיקונים בתיאוריה או בדיקה מחדש.

אולם בהדרגה – ולא נעסוק כאן בפרטים – התברר, שגישה זו מוטעית מיסודה. התפשטותו של הקפיטליזם מהמרכז אל הפריפריה לא באה בצורת הרחבה סתם. אלא המרכז ניצל את עליונות כוחו הכלכלי, הפוליטי והצבאי לשעבוד הפריפריה; נכפו עליה יחסים כלכליים ומבנה מוסדי, שהיו לטובתם של המרכז ושל הקבוצות השליטות. כך נוצרה מידה גדולה וגדלה של ניצול הפריפריה, כשהייצור העודף התחלק בין האליטה המקומית, המעמדות השליטים במרכז ובמידת מה גם מעמד העובדים במרכז. (העובדה שחלק מהעושר המופק מהפריפריה מסתנן עד לפועלים שבמרכז היא סיבה נוספת להסברת האופי הרפורמיסטי שהשתלט שם אחרי אמצע המאה ה־19). למטבע הזה היה כמובן צד שני: מה שכונה בשם התפתחות התת־פיתוח – המוני פועלים ואיכרים מרוששים, אבטלה המונית, הכוונת החקלאות והתעשייה לשוקי הייצוא והמותרות ואפשרויות תעסוקה מעטות יחסית לאוכלוסיה הגדלה במהירות. כאן, בפריפריה, יצר הקפי־טליזם המוני בני־אדם הדומים ביותר לאותו "פרולטריון במלוא התפתחותו", שתואר אצל **מארקס ואנגלס** ב"משפחה הקדושה", שתנאי החיים שלהם הם "מוקד של כל הבלתי־אנושי בחברה המודרנית".

כלום מפתיע הוא שבעקבות התפשטותו של הקפיטליזם בפריפריה התפשט שם גם המארקסיזם? אם ניקח בחשבון שפריפרית הקפיטליזם מגיעה עתה לכל פיאות ופינות התבל, לא נתפלא עוד על כוח המשיכה האוניבר־סלי של המארקסיזם. הפרולטרים החדשים, במובן המקורי של המילה, אלה המוני בני־האדם שניטל מהם צלם האלוהים במה שנוהגים לכנות עתה בשם "העולם השלישי".

סדר היום לשנת המאה

התפתחויות אלה אינן סותרות את תכונות היסוד של המארקסיזם, כפי שראו אותן המיסדים בשנות ה־40 של המאה שעברה. הכוונה תמיד כפולה: להבין את העולם ולשנותו. השתנו הממדים ושתי המשימות נעשו סבוכות יותר; התעורר ספק בדבר מכלול הרעיו־נות והאמונות שצמחו במשך השנים, ורבות מהן הגיעו לעמדה של כמעט אמונה דתית. ברי שהגיע הזמן שמארק־סיסטים חייבים לפרש מחדש את העולם ותוך כדי כך להעביר תחת שבט הביקורת את הפרושים הישנים שעליהם התחנכו. כאן נוכל רק למנות כמה ענינים חשובים הצריכים למצוא את מקומם על סדר־היום ליום הזיכרון המאה.

1. אין ספק שהפרולטרים החדשים מסוגלים לספק את הכוח המניע לתמו־רות המהפכניות. הדבר הוכח בשורה של מהפכות, שחלו בעולם השלישי מאז מלחמת העולם השניה. אם נתבונן כיום בארועי המהפכה הרוסית נראים הדברים כך: בשלביה הראשונים אמנם מילא הפרולטריון התעשייתי תפקיד חשוב אולם למעשה היתה מהפכה זו קרובה יותר לדגם של העולם השלישי מאשר לזה של מהפכה סוציאליסטית פרולטרית, כפי שחזו אותה המארק־סיסטים, שחשבו כי תתחולל במדינות הקפיטליסטיות המתקדמות במרכז. עם החרפת המשבר העולמי במשק הקפיטליסטי נפגעות ארצות הפריפריה במיוחד ונראה שאין מנוס ממהפכות נוספות בארצות העולם השלישי. המארקסיסטים חייבים לדעת עליהן יותר: מה המשותף לכולן, במה הן נבדלות בשל העבר ההיסטורי שלהן,

בשל מצבן הגיאוגרפי ותנאיהן הטב־עיים. אם לא יהיה בידינו יידע מסוג זה תהיה הבנתנו את העולם בשלהי המאה העשרים לקויה ביותר.

2. כשהמדובר בשינויים לטובה מתעוררות בעיות רבות ולהלן נזכיר את הבוערות ביותר. מהם סוגי החברה הנוצרים על־ידי המהפכות במאה שלנו הלכה למעשה? באיזו מידה הן סוציא־ליסטיות במובן המארקסי הקלאסי, כלומר חברות הנמצאות במעבר לקראת קומוניזם – חברה ללא מעמדות ומדינה, שבה ישרור יחס שונה לעבודה ולכל אחד יינתן בהתאם לצרכיו? באיזה מידה מדובר על קפיטליזם ממלכתי בצורה חדשה? באיזה מידה הן שוב חברות מעמדיות בעלות תכונות וחוקי התפת־חות משלהן? על־פי תשובות שיתקבלו לשאלות אלה יהיו למארקסיסטים דעות שונות על תפקידם האפשרי של סוגי חברה אלה, שיקומו אחרי המהפכה ועל הלקחים שאפשר וצריך להפיק מנסיונם עד היום.

3. ההיסטוריה הוכיחה, כי האפשרויות לחולל מהפכה במערכת הקפיטליסטית – לפחות כיום ובעתיד הנראה לעין – נמצאות בפריפריה ולא במרכז, כפי שחשבו המארקסיסטים בעבר כדבר מובן מאליו. אין זאת אומרת, כי הצורך במהפכה אינו קיים במרכז, כשם שהוא קיים בפריפריה. בין שניהם קיים קשר הדוק ובטווח הארוך יהיה גורלם אחד. על כן, לא נוכל להגיד שלמרכז לא איכפת המארקסיזם, למרות הניוון הממושך שחל שם אחרי אמצע המאה ה־19. המארקסיזם במרכז זקוק ביותר לתחיה, שתהיה מבוססת על הבנה חדשה של התפשטות הקפיטליזם לפרי־פריה ועל הערכה חדשה של תפקידי המהפכנים בעידן שיימדד אולי בדורות ולא בשנים או עשורים, כל עוד התנאים להצלחת המהפכה עדיין אינם קיימים. לשם כך דרוש, בין השאר, שהמארקסי־סטים במרכז ייגמלו מהתנשאות אימפ־ריאליסטית וגזענות – מחלות נפוצות ביניהם כמעט מבטן ומלידה. הם חייבים להשלים עם העובדה שמעתה והלאה הם יהיו כנראה חיילים בצבא המהפכה ולא מנהיגיה. מכאן שעליהם לעשות כל מה שידם משגת כדי לסכל את המאמ־צים האנטי־מהפכניים של המעמדות השליטים בכל אחת מארצותיהם בעולם. אין כמעט צורך להוסיף כי המארקסי־סטים חייבים להילחם ללא לאות למען האינטרסים הכלכליים והפוליטיים של הפועלים ושאר קורבנות הקפיטליזם – לא רק מפני שזהו הדבר הנכון מבחינה מוסרית, אלא מפני שבטווח הארוך זאת גם הדרך הטובה ביותר לרכוש המוני בני־אדם למען המהפכה.

בדברי הימים של המהפכות שארעו במאה העשרים נתגלתה תופעה בלתי־נורמלית ובלתי־צפויה לפי התפישה המארקסיסטית: נטיתם של המנהיגים המהפכניים, חסידי המארקסיזם, ליהפך לאליטה שלטת, מנותקת מההמונים ועומדת מעליהם, לאחר שאלה לחמו למעשה את מלחמות המהפכה. בשקורה התפלגות כזו, אנו עומדים בפני אבסורד: אוליגרכיה שלטת המסבירה ומצדיקה את מעמדה השליט בשם המארקסיזם, שהוא התורה המהפכנית בה' הידיעה. הנסיון בברה"מ ובארצות מזרח אירופה, ובאחרונה ובצורה בולטת ביותר בפולניה, מצביע על תוצאות מעציבות ביותר: בעיני ההמונים אבדה אמינותו של המארקסיזם כליל.

יש מי שיאמר, כי תופעה זו אינה בלתי נורמלית כלל וכלל. כלום מותר לצפות לכך שהמנהיגות המהפכנית תנטוש את המארקסיזם שלה, אחרי שהיא משיגה את מטרתה? מי שמציג את השאלה כך רק מגלה חוסר הבנה יסודי למהות המארקסיזם. מטרתה של מנהיגות מהפכנית אמיתית אינה תפישת השלטון. יתכן שזה הכרחי במצב מסויים של המאבק, אולם זה יכול להיות רק דבר חולף – אולי דבר חולף חשוב מאד, אך בכל זאת רק דבר חולף בדרך אל המטרה האמיתית, שהיא הקמתה של חברה אנושית הוגנת. המארקסיזם מכנה זאת בשם "קומוניזם" והנחתו הסמויה היא שאליו אפשר רק להתקרב, אך לא להגיע. על־כן, מנהיגות מארקסיסטית נאמנה לעצמה, מטרתה תהיה לא מהפכה סתם, אלא

מהפכה מתמדת. **מארקס ואנגלס** הבינו זאת. כמוהם גם **לנין**, כידוע לכל מי שמתמצא במאבקי שנותיו האחרונות **אחרי תפישת השלטון**. אולם אין בין מנהיגי המהפכה מי שהיטיב להבין ואף לבטא זאת בבהירות ממאו־טסה־טונג.

אחרי מותו של מאו התכחשה לו המפלגה הקומוניסטית **הסינית ובסין**, כמו בברה"מ, הושפל המארקסיזם זמנית לדרגה של אידיאולוגיה שלטת. ברם, המארקסיזם של **מארקס ואנגלס**, של **לנין** ושל **מאו**, חי וקיים והוא יוסיף לתת השראה לתנועת השחרור הכבירה ביותר שידעה האנושות.

עתיד הקפיטליזם?
ראה ראיון עם פרופ' היילברונר בעמוד הבא

Challenge

ראיון עם רוברט ל. היילברונר

עתיד הקפיטליזם

שאלה: **האם הקשיים הכלכליים הנוכחיים הם תוצאה של מדיניות, או האם הם טבועים בעצם מהותה של המערכת הכלכלית?**

תשובה: לצערנו מצטברים שני זרמים ושניהם גורמים קשיים: האחד - ה"רייגנומיקס", המדיניות הכלכלית של רייגן, שכבר נסוג ממנה חלקית; והשני - ניכר בארצות רבות ולא רק אצלנו; מה שנראה כסוף של תקופה, קץ התנופה של שנות ה־50, שינוי כללי בתמונה ואיום של משבר פיננסי. לכן דומני, כי אנו חיים בתקופה שבה עלינו להתמודד הן עם האילוצים שהטיל עלינו מצע פוליטי מוטעה והן עם הבעיה העמוקה יותר של משבר עולמי.

שאלה: **למה הנך מתכוון כשאתה אומר 'משבר'? מה הקשר בין משבר זה לבין מדיניות ומה הקשר בינו לבין מגמות לטווח ארוך יותר?**

תשובה: הנני נוטה יותר ויותר לחשוב כי מסלולו ההיסטורי של הקפיטליזם מצביע על חוקיות מסויימת; מופיעות הזדמנויות להשקיע, מנצלים אותן במרץ ובמשך הזמן הן נדלות. לאחר מכן המערכת מאיטה ומחפשת אפיקים חדשים להפנות אליהם את מרצה. דומני שזה דומה במידת־מה למחזור של קונדרטייב, אם כי מעולם לא התלהבתי מהרעיון שמאחורי כל זה קיים מנגנון מכוון לתקופה של 25 שנים. דומני שההיסטוריה מאשרת כי ישנם חילופי תקופות של דינמיות ושל עייפות בזו אחר זו. אולם מספרן של אותן תקופות אינו כה גדול: המהפכה התעשייתית; תקופת התפשטות של מסילות הברזל ותקופות השגשוג הארוכות שלפני מלחמת העולם הראשונה ואחרי מלחמת העולם השניה. כרגע הננו נמצאים שוב בתקופה טיפוסית שלאחר שגשוג ומפרפרים תוך כדי חיפוש אחר דרכים חדשות להתפשטות.

שאלה: **הנך מדבר על מחזור - משמע שצפויים לנו שוב צמיחה ושגשוג. האמנם זאת מסקנה נכונה?**

רוברט היילברונר הוא פרופסור לכלכלה ב"בית־הספר למחקר היסטורי" בניו־יורק. ספרו האחרון: "כלכלה מוסברת" (נכתב יחד עם לסטר תורו). המראיין כאן הוא עורך כתב־העת "צ'לנג'", מיירון א. שארפ.

מתוך Challenge, כתב־עת לעניני כלכלה, ארה"ב, כרך 25, מס. 5 דצמבר 1982.

תשובה: קשה מאד לומר. לא מזמן קראתי ספר בשם "הדינמיות של משבר עולמי" ובו ארבעה מלומדים שמאליים – עמנואל וולרשטיין, אנדרי גונדר פראנק, סמיר אמין וג'ובני אריגי – מביעים את דיעותיהם על העתיד, כפי שנראה בעיניהם. בלטה העובדה שכמעט ,כולם חוזים תנופה מחודשת, שתתחיל בערך בשנות ה־90. בעבר הלא־רחוק נהגו אנשי השמאל לדבר על ההחלפה הקרובה של הקפיטליזם במערכת אחרת,ואילו עתה, נראה שהאופנה בשמאל היום היא לחשוב במונחים של תנופה נמשכת של המערכת, אם רק תנהיג את התיקונים המוסדיים הדרושים. כשלעצמי, חושבני שבעבר הזדרז השמאל יתר על המידה להכריז על הקץ, ואילו היום הוא נחפז מדי להניח שתהיה התחדשות מתמדת.

צמיחה חדשה אחרי השפל?

שאלה: **אתה רוצה להגיד שהנך מסתייג מדעה זו?**

תשובה: אני רוצה להגיד שהנני אגנוסטי. חושבני, שישנם כמה סימנים במערכת המעידים שהיא נמצאת כבר מעבר לשלב המוסדי היוצר תנופה, הצבר וצמיחה.לדעתי, על המדינות הקפיטליסטיות להנהיג כמה תיקונים גדולים, בטרם תחודש התנופה. אולם אינני דטרמיניסט עד כדי לומר שזה אמנם יקרה. יתכן שכן ויתכן שלא. הנני נוטה יותר ויותר לחשוב, כי אחת מתכונות היסוד של הקפיטליזם היא יכולתו להסתגל, להתאים את עצמו. יש סבירות גבוהה לאפשרות שלפחות בכמה ארצות יימצא מבנה מוסדי חדש; אולם אהיה האחרון לומר כי זה מוכרח לקרות בכל המקומות. במיוחד הנני מאוכזב מהגישה השלילית השוררת כרגע בארה"ב בכל הנוגע להנהגת שינויים במערכת. גישה זו מעכבת צמיחה מחודשת.

שאלה: **מדוע עלינו לדבר במונחים כה רחבים, כמו המערכת הקפיטליסטית כולה? מדוע לא לדבר רק על משגים שנעשו במדיניות המוניטרית, הפיסקלית ובתחומי מדיניות אחרים? מדוע לא נוכל לדבר על קשיי המשק הנבוחיים במונחים פרגמטיים של חיי יום־יום?**

תשובה: לכך יש לי שתי תשובות: תשובה קלה היא לומר שהסימנים של צרות, אי־סדר וחוסר־ארגון מעידים כנראה על בעיה עולמית ולא על התוצאות של ה"רייגנו־מיקס" ושתופעות אלו נתגלו עוד לפני שמדיניותו של רייגן הספיקה לנשוך. התשובה השניה היא זו: חושבני כי התפישה הדרושה כדי להתמצא בשלל העובדות הללו, בזרמים והזרמים הנגדיים המצטלבים של ההיסטוריה, היא התפישה הרואה את הקפיטליזם כמערכת. לפי דעתי, לקפיטליזם כמערכת יותר מסימן־היכר אחד. אולם דומני, שהגורם המרכזי והקובע הוא הצורך המתמיד לצבור, לחפש אפיקים להשקעת הון על־מנת ליצור הון נוסף. זהו ניסוח, שבשינויים קלים כל איש עסקים יסכים איתו. זהו מניע הרווח. זוהי התרחבות. זהו גידול העסקים. אם להשתמש במונחים אחרים במקצת, הרי זו דעתי של קיינס על הכוח הדוחף של ההשקעות שרוב אנשי הכלכלה דוגלים בה; הצו ליצור הון, לגדול – כשלעצמי, הנני מעדיף את המונח "הצבר" – הוא הגורם המרכזי שהקפיטליזם תלוי בו, אם הוא רוצה להישרד ולשמור על המבנה היסודי־הפוליטי שלו.

שאלה: **כתבת על "המבנה החברתי של הצבר הון". האם תוכל להסביר לי למה הנך מתכוון ומה הקשר לבעיה זו?**

תשובה: זה המונח המוצלח מאד של **דוד גורדון**. המונח "המבנה החברתי של הצבר ההון" מתייחס למסגרת המוסדית והרעיונית שבתוכה מתהווה ההצבר. זה מתחיל בבית החרושת, נמשך ביחסים בין הממשל לעולם העסקים למיניהם, מגיע לקשרים בין המשק הארצי לבין המסגרת הרחבה יותר של הקפיטליזם הגלובלי ובסופו של דבר לקשר בין המשק הקפיטליסטי הגלובלי לבין המבנה הגלובלי בכלל. יש שורה של

השפעות קונצנטריות, החל בתהליך העבודה והלאה דרך גורמים פוליטיים ותרבותיים, שכולם משפיעים, מחישים או מאיטים, מעודדים או בולמים את אפשרויות הצבר ההון.

שאלה: **האם אתה סבור, שגישה זו לבעיות היום יש לה יתרונות מיוחדים?**

תשובה: אני מוצא שחסר חוט השני בדיונים האין־סופיים על מה שעלינו לעשות. חסרה הערכה היסטורית בדבר טיב המערכת. כותבים על הצרות של ימינו, ויש המשתמשים אפילו במילה "משבר", כאילו הקפיטליזם היה מצב בלתי־משתנה או נצחי, שבו קרה רק בעיין קצר זמני. אני נזהר מלתלות הכל במדיניות בלבד, משום שמשתמע מכך שהתהליכים בעצם בסדר והתקר קרה רק בשל פעולה בלתי־מחושבת מצד המימשל.

לפי דעתי, מוטב לראות בקפיטליזם מערכת, שעם כל יכולת ההסתגלות שלה, בכל זאת היא סובבת תמיד על ענין מרכזי והכרחי אחד: לצבור יותר הון, או אם תרצו, יותר עושר. תהליך זה פועל כביכול בקלות בצורה חלקה ובהצלחה במשך תקופה ארוכה. אולם אז קורה שהמוסדות המאפשרים ואף מולידים את ההצבר – מוסדות טכנולוגיים, יחסים בין גורמים ממלכתיים לבין המיגזר הפרטי – מאבדים את יעילותם וכל המערכת נסתמת ונאלצת לחפש דרכי מוצא חדשות או בתחום הטכנולוגיה, בהתשפטות גיאוגרפית,או במוסדות חדשים.

משבר מתהווה כשלמוסדות הקיימים אבד כוח הדחיפה שלהם ומתברר שיש צורך בשינויי יסוד במבנה. למשל, המשבר הגדול, שהחל למצוא את פתרונו הראשון בכלכלה הקיינסיאנית, פרץ בשל הצורך לתת תשובה מוסדית לתת־תעסוקה ולתת־השקעה. עם פרוץ המשבר טרם נולד הרעיון, ובודאי שחסרו האמצעים המוסדיים, לרתום את המימשל כמנגנון המפעיל צמיחה. המשבר בימינו הוא שונה: הבעיה היא כיצד לעורר תנופה, כשאין בידינו מכשירים מוסדיים לטפל בסכנת האינפלציה הנוצרת עקב הצמיחה. לעתים נאלץ הקפיטליזם לחפש מוסדות פרטיים חדשים, כגון הפיכתם של עסקים קטנים לגדולים; לעתים עליו לחפש מוסדות ממלכתיים חדשים. דומני שביום עליו להתקדם בשני כיוונים: הממלכתי והפועלי.

לא רק פתרונות פרגמטיים

שאלה: **הנך בוודאי יודע, שרוב הכלכלנים אינם חושבים כמוך על בעיותינו. הם דנים בבעיות האינפלציה, האבטלה, הייצור והפריון והם מבקשים לפתח מדיניות באופן פרגמטי, לכל בעיה כלשעצמה. יש שמצליחים ויש שנכשלים, וכשנכשלים כולנו מקווים שיחול שינוי במדיניות. מה יתרונה של גישתך המנוגדת לזו של רוב אנשי המקצוע בכלכלה?**

תשובה: לדעתי, יתרונה של ראיית הדברים בפרספקטיבה היסטורית הוא, שהודות לה נוכל להגיע להגדרות שונות של הקפיטליזם, בעוד שגישה המקבלת את המצב הקיים כנתון מצמצמת את תחומי הדמיון. קחו את המקרה שלפנינו: הדעה שהקפיטליזם הוא משטר של צבירת עודפים, בעל יכולת הסתגלות רבה בכל הנוגע ליחס בין מה שנקרא "המגזר הממשלתי" ל"מגזר הפרטי", היא המאפשרת לנו להבין את האפשרות שהמערכת כולה עשויה לזוז בכיוון של גידול המגזר הממלכתי. אפשרות זו נראית אז כיותר מתקבלת על הדעת, פחות מבעיתה, ממה שהיה נראה אילו אמרנו שהמצב הנוכחי הוא נתון אחת לתמיד וכוחו יפה למערכת כולה.ראיית הקפיטליזם בראייה היסטורית, הכרה בתמורות הבלתי־רגילות בין 1850 ל־1890, ושוב מ־1890 עד 1930 ואולי במה שיקרה מ־1970 עד 1990 – ראייה כזאת מסייעת לנו להבין מה רחב טווח האפשרויות הטמונות באותה מערכת עצמה.

שאלה: **אמרת שהנך מעביר תחת שבט הביקורת את השקפותיך בדבר מהות הקפיטליזם ושתדון בנושא זה בספרך הבא. אם לא תתנגד - אולי תיתן לנו להציץ כבר עתה?**

תשובה: מזה 30 שנה הנני מהרהר במהות המערכת הזו שבה אנו חיים, הנקראת קפיטליזם. שיניתי את השקפותי יותר מפעם אחת והשתדלתי למצוא ניסוח שיבטא את דעתי על עצם מהותו. למה אני עושה זאת? קצת מפני שאני מעונין בהיסטוריה כלכלית ובתולדות ההגות הכלכלית, אך בעיקר מפני שנראה לי, שאם לא ניטיב להבין את המערכת, נגיע לידי השקפות קצרות-ראייה על מהותה ובעקבותיהן לידי המלצות שטחיות ביותר בדבר יכולתה או אי-יכולתה, קשייה וכו׳. מה שמדהים אותי יותר מכל במה שאני קורא על צרותינו הוא, שאין מבינים את טבעה של החיה, את יכולתה ואת מגבלותיה. כשהתחלתי להתענין בבעיה זו, לפני שנים רבות, הייתי נוהג להגדיר את הקפיטליזם במונחים פשטניים ביותר. ובוודאי לא הייתי היחיד שעשה כן. אולם הגדרות שגורות אלה לא ירדו עד סוף הענין וכעת נראה לי שישנם שלשה יסודות עיקריים: הראשון הוא הצורך המרכזי, הנובע מתוך המערכת עצמה, לצבור הון. כל המערכות החברתיות מעבר למה שאנו קוראים הרמה ״הפרימיטיבית״ יוצרות עודפים, בין אם זו היתה סין העתיקה, מצרים העתיקה או ממלכות אפריקה העתיקות. במה שונה הקפיטליזם? זאת המערכת היחידה המשקיעה את עודפיה לא במצרכי מותרות להנאת הפרט או הציבור או לקישוט, אלא באמצעים ליצירת רכוש נוסף. אומה קפיטליסטית עשירה אינה מתאפיינת בפירמידות גדולות יותר או בקתדרלות יפות יותר, אפילו לא בכבישים טובים יורת או בכרכים גדולים יותר מאומות אחרות; זאת אומה שיש לה יותר הון. הון זה יכול להתבטא במפעלים למחשבים, לצעצועים או למכוניות. אבל תמיד, המדד המשותף הוא היכולת ליצור עודפים נוספים. המערכת הקפיטליסטית מורכבת מיזמים, אנשי עסקים ובעלי הון המבקשים בלי הרף להגביר את יכולתם לצבור הון. לשם מה? כי כך רוכשים להם האנשים הללו כוח ויוקרה. אלא שזהו רק מרכיב אחד של הקפיטליזם.

היסוד השני, אף הוא חשוב מאד, הוא שהקפיטליזם מפלג היבט אחד של החברה, שהיה אחיד עד קומו. המדובר הוא בסמכות במערכת כולה, הן במה שנוגע לקיום המבנה ההירככי שלה, הן בהמשכיות אספקת אמצעי הקיום. אם תתבונן במצרים העתיקה, באירופה הפיאודלית או בסין המסורתית, תמצא שם פקיד המקצה כך וכך מידות של גרעינים לבעל הקרקע והוא משאיר חלק בידו ומוסר חלק לקיסר. האם הוא פועל בתור אישיות פוליטית או כלכלית? האם הוא מפעיל סמכות או ממלא תפקיד כמקציב? התשובה היא שהוא ממלא את שני התפקידים בעת ובועונה אחת. אין בכלל תחום פוליטי כשלעצמו, להוציא אולי מלחמה ודיפלומטיה. אין תחום נפרד של כלכלה, אף כי ישנו שוק. מעשיהם של כל ״השחקנים״ המרכזיים במשטרים העתיקים הללו קשורים יחד לשלמות אחת בלתי-נפרדת, הן כאמצעי להבטיח את המשכיותה של ההירככיה הפוליטית והן כאמצעי להבטיח את ייצור העודפים והמשך קיומה של המערכת. רק בקפיטליזם, המתחיל עם היפרדותו של המגזר המסחרי, הננו רואים שהחברה מתחלקת לשתיים: תחום פוליטי, שאין לו, לכאורה כל קשר עם הכלכלה, ומימשל שאינו עוסק בשום ייצור; תחום משקי העוסק בייצור, אך אינו מושל בצורה כלשהי. כאן מופיע לראשונה מעמד של סוחרים – ומאוחר יותר מעמד של תעשיינים בעלי הון – שתפקידם היחידי הוא לעשות כסף, או לנהל פעילות מסחרית או לייצר, אלא שאיננו אמור לעסוק במימשל בכלל. אין איש עסקים בעולם, בתור שכזה שיחשוב את עצמו כמושל או כדמות פוליטית. ובתוך המנגנון הפוליטי אין פקיד, נציג פוליטי, או שופט, שיחשבו את עצמם כשייכים למגזר הייצרני של החברה.

ואף על פי כן, למרות הרושם שבמשטר הקפיטליסטי קיימים שני תחומים נפרדים, הפוליטי והכלכלי, למעשה שניהם ממלאים את שני התפקידים, האחד בגלוי, השני בצורה מוסווית. אנשי הפוליטיקה ממלאים בגלוי תפקידים פוליטיים, שולטים, מחוקקים חוקים וכופים אותם, עוסקים בדיפלומטיה ובמלחמה. אך בו בזמן מעניקים הגנה ותמיכה חיונית למגזר הפרטי. למעשה, הם עוסקים בפעולות כלכליות שהיו גורמות להפסדים, אילו השאירו אותן בידיים פרטיות. התחום הפוליטי סולל כבישים,

מקים תשתית ועוסק בדברים חיוניים אחרים למדינה, שהמגזר הכלכלי אינו יכול לקחת על עצמו, משום שלפי כללי המשחק אין בהם רווחים.

הרי לך המגזר הכלכלי: הוא ממלא תפקיד פוליטי חשוב ביותר, אך אינו מודה בכך שהוא פוליטי - הוא מקיים את המשמעת החיונית להמשך תהליך העבודה. בתקופה הפיאודלית היו מפעילים את הברזל המלובן, היו מקצצים אף או אוזנים ובידי המשגיח היה שוט. פחד הרשות שמר, שהגברים והנשים יעבדו כראוי בשדה. במשטר הקפיטליסטי איש לא יצליף לפועל, שאיננו בא לעבודה במפעל המכוניות. המשמעת אינה מובטחת, כפי שהיתה אצל האדון הפיאודלי. אבל ישנה משמעת המכריחה את הבריות לבצע עבודות שאינם אוהבים אותן במיוחד ואף לבצען באופן סדיר. המשמעת הזאת היא חלק אינטגרלי מעצם המערכת; אנשים צריכים לעבוד כדי להתפרנס. זה היסוד העיקרי השני של הקפיטליזם: הפעלת הסמכות הפוליטית-כלכלית הפועלת בצורה מיסתורית גם בשני ראשים נפרדים וגם בשני התחומים ביחד.

התכונה השלישית המאפיינת את הקפיטליזם היא שאין בו הסבר מונוליטי אחד על מהות החיים, אין לו דת רשמית, כפי שהוא מקובל במערכות הקודמות - הסבר המתחיל בתבל כולו ויורד משם ומסביר את מהות השלטון, את חוקיות מעמדו של השליט, את מקומו של הכוהן, את תפקידו של האיכר ואת השלמות שבתוכה הועיד האל לכל אחד את מקומו. במשטר הקפיטליסטי מתפרקת אמונה מונוליטית זו ובמקומה יש לנו לפחות שלוש מערכות אמונה נפרדות. יש מערכת המסבירה כיצד מתנהל מה שנקרא "המשק" ותורת הכלכלה מספקת את ההסבר. יש מערכת המסבירה כיצד מתנהל השלטון והיא מוסברת ב"תיאוריה פוליטית". שלישית, ישנה מערכת חדשה של אמונות המדברת על משמעותו של העולם הסובב אותנו, ששוב אינו נחשב למקודש ואלוהי. הוא מוסבר במונחים של מדע. ובכן, אופייני לקפיטליזם הוא קיומן של שלוש מערכות אמונה שונות ומסובכות - וזה שונה מאד מהאחידות ששררה קודם.

לדעתי, חשוב הוא לראות את הקפיטליזם כיחידה מורכבת,שבה מתחרים על השגת עודפים,ואם אין מצליחים בכך, מתחולל במבנה משבר מסוג כלשהו. הסמכות הכלכלית והפוליטית מופעלת בו בצורות מיסתוריות, שאפילו השליטים עצמם אינם מבינים אותן במלואן. ומתמזגות,ולפעמים מתנגשות בו,אמונות פוליטיות ומדעיות והן ביחד מגדירות את חזות המערכת. דומני, שראייה כזאת משחררת אותנו מכבלי התפיסה הרואה את הקפיטליזם רק במונחים של "חרות" או רק בתור שיטה של כפיה מירבית או בתור אוסף של פרטים המתחרים על משאבים מוגבלים.

שאלה: מה המסקנות שהנך מסיק מכל הדברים הללו?

תשובה: השקפותי אלה מובילות לכל מיני שאלות, שאלה החושבים רק על מדיניות מתעלמים מהן. אחת מאלה כרוכה בצורכו של הקפיטליזם ליצור עודפים. מה טבעה של סתימה מתמדת זו של האפיקים? מה טיבם של אותם משברים עולמיים החוזרים ונשנים, אשר כמו עוצרים את מערכת הצבירה כולה? מה הקשר בין הכיסוי הפיננסי שמתהתיו מתנהל תהליך הייצור לבין תהליך הייצור עצמו? מינסקי כתב יפה על שאלות אלו, ואני אינני מהין לספק את התשובות. שאלה נוספת היא: מה גבולות המערכת? לשאלה הסוציאליסטית הישנה בדבר סוציאליזם בארץ אחת נוספת עתה שאלת הקפיטליזם בארץ אחת. האם נכון מה שאומר וולרשטיין, שהקפיטליזם הוא תמיד, ומעיקרו, מערכת עולמית? האם הקפיטליזם לפי עצם מהותו הוא תהליך של התפתחות בלתי־שווה, ויש בו תמיד איזורים מתקדמים ומפגרים?

שאלה: למה אתה מתכוון כשאתה מדבר על קפיטליזם בארץ אחת?

תשובה: חושבני שהמושג המקובל אצלנו בדבר הקפיטליזם הוא צר מדי. אין אנו

שואלים, אם תהליך ההצבר איננו בעיקר תהליך של ספיגת העושר מתוך השכבות הדלות או מאזורים עניים והעברתו לידי החזקים (אנשים או אזורים) בלי התחשבות מיוחדת בגבולות מדיניים? באן מתעוררת שורה שלמה של שאלות, שאנשי הכלכלה הקונבנציונליים אינם שואלים אותן.

גישתי מעוררת גם שאלה נוספת: שמא כל הוויכוח על המגזרים הציבורי והפרטי הוא מיושן ומטשטש את המציאות האמיתית של המערכת? אם בעוד אלף שנה יראו בקפיטליזם פרק מוזר בהיסטוריה, שבו היתה קיימת הפרדה בין ״פוליטיקה״ לבין ״כלכלה״ וכל אחד מאלה ניהל את פעילותו, חלקה בגלוי וחלקה באופן מוסווה – או־אז ישתוממו הבריות, ואף יצחקו על הנפשות הפועלות, שהתווכחו בקולי־קולות על השאלה מה הוא פרטי ומה הוא ציבורי ולא ראו שהמגזר הפרטי תרם תרומה חיונית לפוליטיקה בשומרו על סדר ומשמעת במשק, בעוד שהמגזר הציבורי תרם תרומה חיונית לתנופת הכלכלה בספקו מה שנקרא אצלנו ״התשתית״. מנקודת ראות זו, הרי המושגים ציבורי ופרטי משמעותיים בערך כמו וויכוחיהם של הסכולסטים בימי־הביניים על מספר המלאכים שיוכלו לרקוד על חודו של מחט. מנקודת ראות זו, אין ציבורי ואין פרטי.

שאלה: אולם יש הבדל בין תשתית לבין שאר מיני המצרכים והשרותים?

תשובה: בכמה מובנים כן, כמובן, אלא שלא תיתכן הפרדה שלמה. אם תרצה לייצר מכוניות, אתה זקוק לכבישים שבהם יסעו, ואתה צריך בני־אדם שעברו תהליך של סוציאליזציה, לעבוד בבתי־החרושת. הממשלה בונה את הכבישים, ובתי־הספר הממלכתיים מספקים את הפועלים. בלי כבישים ובלי בתי־ספר לא תיתכן תעשיית מכוניות.

שאלה: זה נכון, אבל יש הסכמה בשתיקה, ואולי גם מפורשת, שהממשלה היא שתספק את הכבישים והתעשיה הפרטית תספק את המכוניות.

תשובה: הסיבה היחידה לכך שהממשלה בונה את הכבישים והתעשיה הפרטית את המכוניות היא, שלפי הנורמות המקובלות, אפשר למכור מכוניות אך אין למכור כבישים. אם תעלה בדמיונך שינוי במוסכמות, כך שאפשר למכור שירותי כבישים, אך אין למכור מכוניות, כי אז תוכל להיות בטוח, שבמקום ״גנראל מוטורס״ תקום חברת ״גנראל כבישים״.

שאלה: אבל הבדל זה אינו חסר חשיבות!

תשובה: העיקר בטענתי הוא ששניהם הכרחיים לקיומו של תהליך ההצבר.

קפיטליזם כשיטה עולמית

שאלה: דיברת על הקפיטליזם כשיטה עלמית. האם מסכים אתה, שהצבר בארצות המפותחות מותנה בניצולן של הבלתי־מפותחות?

תשובה: אני זוכר שבשנות החמישים, כשהתחלתי להתעניין בתת־פיתוח, שמעתי כמה לחישות מהאגף השמאלי: אמרו שהתת־פיתוח איננו רק תוצאה של הקפיטליזם, אלא גם תנאי לקיומו. לפי דעתי היה בכך סילוף ואבסורד. אולם עתה אני מתחיל להבין למה הכוונה שמאחורי הטענות האלה, שלרוב אינן מובאות בצורה בהירה. הכוונה היא, שכל המערכות האימפריאליות הן רשתות של כוח. לכל אחת מהן מרכז ופריפריה. קפיט־ליזם הוא שיטה עולמת, כשם שממלכת האינקה היא מערכת עולמית, אם כי העולם שהיה

מוכר להם אז היה צר; הוא הדין ביחס לסין או מצרים העתיקה או רומא – כל אלה היו מערכות עולמיות, אלא שלקפיטליזם אין בירה פוליטית עולמית בדומה לרומא. בירת הקפיטליזם היא באותם האזורים המפותחים ביותר, שהם הגרעין האיסטרטגי של מצרכי הייצור.

שאלה: אתה כאילו רומז שהפיתוח עצמו תלוי בתת־פיתוח.

תשובה: איני בטוח אם אפשר לומר "תלוי". דומני שאלה הם שני צדדים בו־זמניים של תהליך אחד ודומני שאוכל להדגם זאת בתופעה אחת: כשהנך מדבר על האימפריה הרומית, הרי אין קל מלתאר את היחסים בין המרכז לפריפריה. כאן רומא ושם גליה, וממנה זרמו לרומא חיטה ושאר המצרכים. הכל מבינים זאת. סאמיר אמין קרא לכך מערכת של תשלומי מס עובד. כך זה היה בסין וכך גם בהודו. מהפרובינציות הגיע המס העובד בצורת כסף או מצרכים ובכף נתאפשרו בניני המקדשים הכבירים, הארמונות, מגרשי הספורט, הצבאות ועוד ועוד. חושבני שזה נכון גם לגבי הקפיטליזם, אבל בהבדל מוזר אחד: אף כי גם בו ישנו מרכז עשיר ופריפריה דלה, הקווים הלאומיים המבדילים נקבעים על־ידי אירועים פוליטיים ואלה שוב אינם קשורים בקשר כה הדוק עם הפקת העודפים, כפי שהיה בממלכות הריכוזיות בעבר. תאר לנגד עיניך מפה של האומות הקפיטליסטיות ללא גבולות פוליטיים ואז יהיו לך שתיים או שלוש אימפריות רומיות. בפריפריה יהיו לך האזורים העניים, פרו, מקסיקו ושכנותיהן, דרום־מזרח אסיה וכו' והם שולחים מס עובד בכסף או במצרכים למרכזים העשירים באירופה, יפן או אמריקה. אם תוכל לראות בדמיונך מערכת ללא גבולות לאומיים, אלא מערכת כלכלית בלבד, תראה את הזרימה אל המרכז, שלא תהיה כה שונה מהזרימה בימי הרומאים. העניין מורכב הרבה יותר, שכן כשם שיש בקפיטליזם זרם פוליטי וזרם כלכלי, כן יש בו גם מבוך של גבולות לאומיים.

כמובן, אפשר לטעון, כי בימינו ישנו זרם חוזר של מצרכים, שלא היה קיים בימי הרומאים. אך האמנם זו החזרה בתנאים שווים? אנשי הכלכלה המקובלת טוענים שכן; הרדיקלים אומרים לא! לפי דעתי צודקים הרדיקלים. שאם לא כן, כיצד נסביר את הפער המתרחב בין המרכזים לפריפריה?

שאלה: אולם המערכת היוונית־רומית היתה בנויה על עבודת עבדים, ובשיטה זו פריון העבודה הוא נמוך מאד. השיטה הקפיטליסטית, לעומת זאת, בנויה על ציוד תעשייתי, וזו מערכת בעלת פריון גבוה מאד. אם נשתמש בביטוי שלך, הרי העודפים הם ממש עצומים בהשוואה לאלה שנוצרו בשיטה היוונית־רומית. לעודפי הפריפריה היתה אז חשיבות רבה בגלל הפריון הנמוך של המערכת המרכזית עצמה. כלום יש לעודפים העוברים לידי המדינות הקפיטליסטיות המפותחות אותו משקל יחסי?

תשובה: זאת שאלה קשה מאד ואני מתלבט בין שתי תשובות. מצד אחד הנני רואה זרם של עבודה זולה מהפריפריה, המאפשר הפקת רווחים במרכז. אני רואה פועלים זולים בטייוואן המאפשרים ל'ג'נראל מוטורס' לצייד את המכוניות במכשירי רדיו זולים, שאילו היו מייצרים אותם בדטרויט היו עולים פי כמה. על כן חושבני, כי הפער בין האזורים המתקדמים לאלה המפגרים הוא גורם חשוב ליצירת העודפים המתמדת במערכת. מצד שני, חושבני שאופייני לקפיטליזם המודרני הוא גל של טכנולוגיה כמוסבר על־ידי שומפטר: זוכים ב"רנטות" טכנולוגיות, חולבים את השוק, פשוט על־ידי הופעה כראשונים עם תוצר חדש. לכל אלה יש חשיבות עצומה לארצות הקפיטליס־טיות, וכאן מקור ההתחרות החריפה השוררת בתוך המערכת, שכה קשה לנו להתמודד איתה.

שאלה: אולם למעשה הנך אומר, כי רמת־החיים הגבוהה בארצות המפותחות אינה באה בראש וראשונה הודות לרמת הפריון והטכנולוגיה שבהן, אלא הודות לניצול העבודה בעלת רמת הפריון

הנמוכה בארצות התת־מפותחות. הדבר הזה נראה לי כפרדוקס בלתי מתקבל על הדעת.

תשובה: איני מבין מדוע שני הדברים אינם יכולים לגור בכפיפה אחת. קח את העיר ניו־יורק. רמת־החיים של העשירים שם בנויה במידה רבה על קיומה של קבוצת משרתים בעלי שכר נמוך במסעדות ובבתי־המלון, בבתי־החולים, ברכבת התחתית, באוטובוסים ובכל התשתית, שהודות לה העיר מתפקדת. עם זאת, היא זקוקה גם לבעלי כישורים והכשרה ברמה הגבוהה ביותר, המפעילים טכנולוגיה מפותחת והם גם הפעילים בתעשית הסרטים, בתיאטרון ובקונצרטים, בייצור של מצרכים בעלי יוקרה וכל השאר. חושבני שחלק – ואיני יודע איזה חלק – של רמת־החיים הגבוהה במערב תלוי בקיומו של מעמד נחות בינלאומי, שבחלקו מספק כוחות עבודה זולים ובחלקו השני מצרכים זולים, שלהם חלק חשוב מאד בשמירה על רמת־החיים הגבוהה של העשירים. יחד עם זאת אני חושב, כי רמת־החיים הגבוהה במערב מושתתת על פיתוחם של הנסים הטכנולוגיים הכבירים, שהם חלק מעולם שונה מאד, עולם הטכנולוגיה המפותחת בתחומי הרפואה, הבידור והתיור.

שאלה: בעשור האחרון או בשני העשורים האחרונים הגיעו תשע מדינות אירופה לרמת־חיים גבוהה מזו הקיימת בארה"ב. האם משתמע מדבריך כי ארצות אלה מנצלות כעת את העולם השלישי יותר מארה"ב, או שמא צריך לייחס את ההכנסה הממוצעת לנפש הגבוהה יותר לטכנולוגיה ולארגנן החברתי?

תשובה: אכן, אני חושב ששני הדברים נכונים. איני חושב שגרמניה, צרפת, שוודיה ושוויצריה (איני בטוח במה שנוגע לשאר) היו מגיעות לרמת־החיים שלהן בלי הפועלים "האורחים". אולם בו בזמן פיתחו ארצות אלה גם טכנולוגיה נפלאה וגם מוסדות חברה טובים מאד.

סוציאליזם – השלב האחרון של הקפיטליזם?

שאלה: מי מנצח במירוץ בין הסתגלות ואסון?

תשובה: הנני מתענין בגבולות יכולת ההסתגלות של מערכת זו ששמה קפיטליזם וכתבתי – פעם בתור כמעט הלצה, אך עתה ברצינות – שהסוציאליזם הוא השלב האחרון של הקפיטליזם. זה מעורר חיוך. אלא שבאומרי סוציאליזם הנני מתכוון לרעיונות המערביים על חופש הפרט, שיתוף, דמוקרטיה ושוויון – מילים אהובות כל־כך עלינו. תפישות אלה, כמדומני, קשורות עם עליתה של מה שאנו נוהגים לכנות בשם התרבות הבורגנית של המאה ה־18 וה־19. הקפיטליזם מתקדם בכיוון שהותווה על־ידי חוגי הדעות המתקדמים ביותר שלו; והדוגמה הטובה ביותר אנו מוצאים כעת בארצות הסקנדינביות. ברם, לצערנו, ואולי למזלנו, ההיסטוריה אינה דומה לפסי רכבת ואיוולת היא להניח, שכל האומות הקפיטלסטיות יהיו בהמשך הזמן סקנדינבים. זה לא יקרה – ישנם הבדלים תרבותיים ופוליטיים בין ארצות שונות. בטוחני שיוכלו למצוא קווים צדדיים המסתעפים מהמסילה הראשית – אולי קווים הרי־אסון, כמו הנאציזם או הפאשיזם, או אולי כאלה שיובילו לקראת קיפאון תרבותי או פוליטי, או לתוך ביצה של חוסר יכולת להחליט ועיוורון. כשלעצמי, הנני חש שארה"ב נמצאת כעת במצב של עיוורון וחוסר יכולת להחליט ואינה יודעת לאן לפנות. יתכן מאד שנפנה ימינה. אולם השאלה המענינת היא, עד לאן מסוגל הקפיטליזם לזוז בכיוון סוציאליסטי.

האם יש משמעות לסוציאליזם מעבר למה שנעשה בשוודיה? מה נשאר אחרי שהקפיטליזם ינהיג את כל התמורות – את שיתוף העובדים ואת כל המוסדות הדמוקרטיים והשינויים שיוכל להנהיג? רושם רב עשה עלי ספרו של **ברנקו הורווט**: "הכלכלה המדינית של הסוציאליזם", שבו הוא טוען, כי בסופו של דבר, משמעות הסוציאליזם היא להעביר את תהליך קבלת ההחלטות ואת האחריות לתהליך העבודה

לחלוטין לידי הפועלים, ואת האחריות הפוליטית לגמרי לידי האזרחים, תוך חיסול כל המוסדות – יהיה שמם ככל שיהיה, קפיטליסטיים, קומוניסטיים או סתם ביורוקרטיים – המפריעים להתבטאות הישירה של האחריות העצמית. יתכן שהגדרה זו של הסוציאליזם נותנת את התקוות הרבות ביותר. סוציאליזם כזה יעלה על כל מה שאנו מכירים עד עתה.

שאלה: **האם, לפי דעתך, אפשר לנהל את "ג'נראל מוטורס" על ידי הצבעה דמוקרטית של כלל העובדים?**

תשובה: אינני חושב שאפשר בכלל לתאר "ג'נראל מוטורס" בסוציאליזם מהסוג שהורווט מגדיר אותו. דומני שיהיה צורך ביחידות ייצור וביחידות פוליטיות קטנות הרבה יותר. אינני חושב שיהיה מקום ליחידות ענק. ואז מתעוררת מיד השאלה: האם יש מקום ליחידות ענק פוליטיות ? האם יש מקום למדינה הלאומית? בשאלה זו אין הורווט דן בעצם. יתכן שהאומה היא הגבול האחרון, שיצטרכו לחצות, בטרם נגיע למשהו דומה לסוציאליזם. יתכן שהסוציאליזם והמדינה הלאומית אינם עולים בקנה אחד.

שאלה: **דיברת, לא לגמרי ברצינות, על הסוציאליזם כעל השלב האחרון של הקפיטליזם. כיצד יכול אתה לדבר על "השלב האחרון" של משטר הקפיטליזם התעשייתי, שהוא רק בן 200 שנה, בעוד שהמשטרים שקדמו לו, כגון זה המצרי או הסיני, האריכו ימים כמעט 3000 שנה, או המשטר היווני-רומי, שימי קיומו היו אלף שנה? 200 שנה הן בעצם כאפס. כיצד יכול אתה להתחיל לדבר על שלב סופי כשאנו נמצאים באמצעו ואין לנו מושג, אפילו המעורפל ביותר, כמה זמן יחיה?**

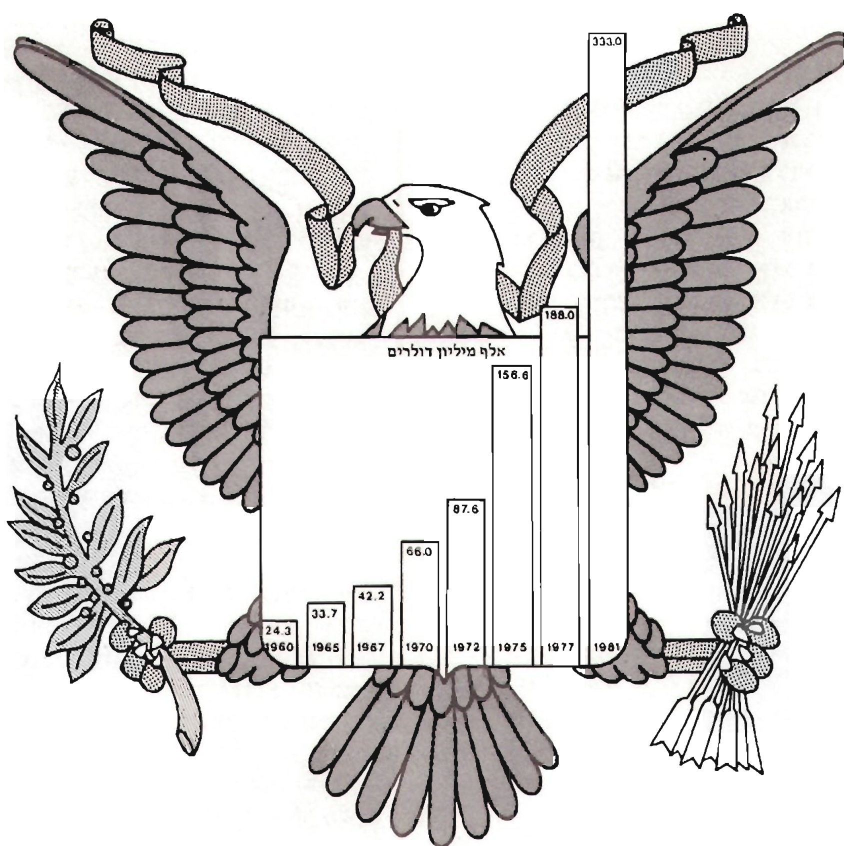
תשובה: דומני שזאת נקודה נבונה. אכן, כל מי שמבקש לקבוע לוח־זמנים לקפיטליזם מסתכן מאד. ובכל־זאת, לדעתי הקפיטליזם עלה על מסלול המתקרב מאד לסוג של קיפאון, אם לא ל"קץ". ייצור בלתי־פוסק של עודפים כרוך בסופו של דבר במשבר של ייצור־יתר, של שובע או של גבול היכולת של כדור הארץ לפרנס אותנו. נקודה שניה היא, שהחלוקה לשני תחומים היא, לפי דעתי, שיטה בלתי־יציבה ביותר לארגון ענייניה הפנימיים של המדינה וחוששני שלא תאריך ימים כמו ניהול השלטון הפוליטי ביד אחת. זאת ועוד: העובדה שבמשטר הקפיטליסטי יש מקום לאמונות מאמונות שונות, מאפשרת מידה כזאת של הצגת שאלות נוקבות שמשטרים אחרים לא נהנו – או אולי סבלו – ממנה. אחת הפקחיות ביותר מבין ההערות הפקחיות הרבות של שומפטר היתה זו שעקב האכילס של הקפיטליזם הוא אולי אותו המעמד שהוא עצמו יצר אותו, מעמד יודעי קרוא וכתוב.

שאלה: **האם לא נוכל לתאר לעצמנו עתיד שבו יהיה לנו יותר פנאי? האם חושב אתה שגורלנו בעתיד הוא קיפאון בלתי־נמנע, כשאפשר להעלות על הדעת ברירות אחרות?**

תשובה: דבר אחד למדתי בשלושים שנות הרהורים אלה: לקפיטליזם כושר הסתגלות, שלא חשבתי כי הוא אפשרי; יתכן מאד שהודות לשינוי היחס בין המגזרים הציבורי והפרטי ולשינוי במבנה חיי העבודה, יצליח להאריך את תוחלת החיים של המערכת. אולם לטווח הארוך יותר, אין לקפיטליזם אותן תכונות של כוח יַמִידה, שהיו לציוויליזציות העתיקות ואני מנחש שבסופו של דבר הוא יפנה את מקומו לציוויליזציה יציבה יותר – ועלי להוסיף מיד: ציוויליזציה שאולי לא תמצא חן בעינינו.

הוצאות הממשלה במדינת "היוזמה החופשית"

בכל הארצות הקפיטליסטיות מנהלים עתה החוגים הניאו־שמרניים מסע למען קיצוצים בתקציבי הממשלות.
הנפגע העיקרי עלול להיות תמיד התקציב לשרותים סוציאליים ולרווחה, שכן אחוז הולך וגדל של הוצאות הממשלות בכל ארצות המערב מוקדש לסעיף זה.
אלא שמתברר, כי המדינה המודרנית אינה יכולה להרשות לעצמה שלא לקבל על עצמה את הדאגה לשרותים סוציאליים והתקציבים הללו מוסיפים לגדול למרות האידיאולוגיה הניאו־שמרנית.
צמצום ההוצאות לשרותי הרווחה היתה נקודה מרכזית במצע של רייגן ובמדיניותו הכלכלית (ה''רייגונומיקה'').
להלן טבלה המראה את גידול הוצאת המימשל הפדרלי בארה''ב לבטחון סוציאלי עזרה רפואית, פנסיות אזרחיות וצבאיות, דמי אבטלה, בולי מזון, קצבאות ילדים וזקנים והבטחת הכנסה. יש להביא בחשבון שהשרותים הסוציאליים ב''מדינות הרווחה'' באירופה מפותחים עוד הרבה יותר מאלה שבארה''ב.
הטבלה מתוך IMPACT
רבעון לכלכלה, ארה''ב.

אחוז בתקציב הפדרלי של ארה''ב

Democracy

דוד פ. לוין

חופש הפרט וכלכלני השוק החפשי

לכלכלנים יש שיטה מיוחדת במינה לטיפול בשאלות מדיניות: הם בונים על כך שהברירה היא בידי הפרט ושהברירה האישית וחופש הפרט הם זהים; ומאחר שיכולתם של הפרטים לבחור בין ברירות משפיעה במידה רבה על רווחתם, הרי ברור שאם ניתן לפרט את חופש הברירה, נגדיל את מידת רווחתו. אולם מתברר שההנחה, כי חופש הוא זהה עם חופש ברירהה כרוכה בבעיות. במיוחד יש בה נטיה להתעלם מחשיבותן של זכויות הפרט לגבי הטיפול במדיניות. מכאן שהשקפה הרואה את המדיניות כמבוססת על ברירה חופשית נתקלת בקשיים רציניים.

במקרה הטוב ביותר הכלכלנים מסוגלים לספק לנו ניתוח שקול של הכרעות מדיניות אלו או אחרות. אולם יתכן שהתוצאות יהיו שונות מציפיותיהם של הלא־כלכלנים. במאמר, שהופיע לא מזמן, מביא תומאס שלינג מספר רב

של מקרים, שאחדים מהם נעשו חביבים על חוגי הכלכלנים (המקרה הראשון היה כנראה מקרה קיצוב הדלק והבקורת שנמתחה עליו). שלינג מספק לנו טענות משכנעות לכמה וכמה פעולות. שהיו בוודאי מטרידות את מי שאינו כלכלן.

ביסוד מונחת הדעה, שהשוק הוא האמצעי הנותן לפרט את חופש הברירה, שכן השוק מסוגל להיענות לדרישות הפרט ובכך הוא נראה עדיף על אפשרויות המבוססות על שיקולים אחרים. המחשבה הכלכלית מבהירה לנו כיצד פועל השוק ומכאן נוכל להחליט כיצד להשתמש בשוק כדי להשיג את המטרות המדיניות. שימוש בשוק בצורה זו יאפשר לנו להשיג מטרות תוך שמירה מירבית על חופש הברירה של הפרט.

העובדה ששיקולים כלכליים סותרים לעתים קרובות הכרעות שהתקבלו בציבור בגלל סיבות אחרות, עשויה לעורר ספקות לגבי טענות הכלכלנים. עם זאת, לא נוכל לכבד מדע שרק יאשר מסקנות שאליהן הגענו גם בדרך לא־מדעית. לכן נשאלת השאלה, אם כדאי בכלל להשקיע מאמצים בפיתוח טעון מדעי.

אם אמנם לעמדה הנקוטה בידינו אין יסוד אלא מערכת ערכים שהיתה מקובלת עלינו לפני־כן, אם לא נבין כיצד פועל השוק ולא נדע כיצד ניתן להשיג את המטרה בלי להפריע לתהליכיו – כי־אז ספקנותנו לגבי הכלכלנים אינה אלא דרך להגן על מדיניות בלתי־מבוססת וכנראה גם מלאת־סתירות פנימיות. אנו ניכשל בגלל חוסר הבנה ונהיה זקוקים לכלכלן כדי שיאיר את

מתוך Democracy כתב עת, ארה"ב, קיץ 1983, כרך 3, מס' 3.

עינינו ויראה לנו מדיניות משכילה יותר.

אך כלום זהו המצב? האם המתנגדים לשיקולים של כלכלנים פשוט בורים? או שמא בוויכוח על המדיניות נמצא על כף־המאזניים יותר ממירב חופש הברירה? האמנם מי שהכלכלנים מצליחים לשכנע הם הם רק מי שכנראה יהיו בעצמם כלכלנים?

◆ חופש – זכויות הפרט ולא בחירת הפרט ◆

עצם הרעיון שנחוצה מדיניות כלכלית, משתמעת ממנו אי־שביעות רצון עם פתרונות השוק החופשי. אם נזהה את חופש הפרט עם ברירה אישית ואם נניח שהשוק החופשי אינו אלא מקום להפעלת הברירה האישית, כי־אז נתקשה למצוא יסוד רציונלי כלשהו למדיניות שעולה בקנה אחד עם חופש הפרט. יתכן שנגיע למסקנה שתפקידה של מדיניות כלכלית הוא אך ורק לתקן את עיוותי השוק.

אם במילה "חופש" הננו מתכוונים לברירה אישית, הרי מדיניות כלכלית אינה יכולה לתרום אלא מעט מאד. אולם אם אנו מזהים "חופש" עם כיבוד זכויות הפרט, או־אז מתרחב בהרבה תחום הפעולה הלגיטימי של המדיניות. במקרה זה יהיה מקום לשיקולים כלכליים רק אם להכרעות מדיניות אין תוצאות חשובות לגבי זכויות הפרט. חוסר־האימון, שבו רבים בינינו מתייחסים לשיקולים כלכליים, נובע במקרים רבים משלילת גישת הכלכלנים המזהים חופש עם חופש ברירה.

רגשי אי־הנוחות לגבי שיקולים כלכליים נוטים להתמקד בשאלות של חלוקת המשאבים. רובנו מכירים ביתרונות הניכרים הנודעים לפיתרון שאלות המדיניות המבוסס על השוק החופשי, אולם הננו יודעים גם שפתרונות השוק החופשי – ביחוד כשהמדובר במצרכי יסוד, כגון בריאות ושיכון – פועלים לרוב לרעת העניים. אם נרשה לכסף לבצע את קיצוב הדלק, הרי הקיצוב יפגע בעיקר בעניים, שכן העשירים יוכלו בוודאי גם להבא לקנות כמה שירצו. אפשר אמנם לפתח תשובה משכנעת לכך במסגרת השיקולים הכלכליים (שלינג מנסה לעשות זאת), אבל גם אז מתעוררות שאלות בדבר הפעלתה הלגיטימית.

אכן, במסגרת מערכת השוק אפשר להטיל מיסים ולהעניק סובסידיות כדי למתן את התוצאות הבלתי־רצויות של מערכת המחירים על בעלי ההכנסות הנמוכות. למשל, אם ניתן למחיר הבנזין לעלות בהתאם לביקוש־יתר, אך נטיל עליו מס וניתן סובסידיה לצרכן הקטן, נשיג יתרון כפול: מחיר הדלק יהיה גבוה יחסית ולדעת כלכלנים התוצאה תהיה חיפוש אחרי תחליפי בנזין וירידת הביקוש; אבל הודות לסובסידיה יוכלו גם בעלי ההכנסות הנמוכות להרשות לעצמם לקנות את הכמות שהיו רגילים לה, בלי לוותר על מצרכים אחרים, אם ירצו בכך. אולם במקרה זה ניתנת להם הברירה להוציא את כספי הסובסידיה שלהם למצרכים אחרים. מדיניות המופעלת באמצעות השוק מקטינה, איפוא, את צריכת הבנזין בלי להטיל קנס על בעלי ההכנסות הנמוכות, או להגביל את חופש הברירה בצריכה.

אפשר להגיע לידי הכללה של טענה זו: כששורר מחסור והמחירים בשוק החופשי עולים במידה המכבידה על העניים, הננו נתקלים למעשה בשתי בעיות – בעית המחסור באספקה ובעית מיעוטי היכולת. אין הכרח שנפעיל מדיניות אחת, כדי לפתור את שתי הבעיות. אדרבה, אנו יכולים למצוא פתרונות שאינם אמצעי־שוק לבעיות החלוקה – ואז, אחרי שחלוקת ההכנסות נתונה, אנו יכולים להפעיל שיטות של שוק.

גישה זו (ששלינג דוגל בה) מכחישה שהעוני כשלעצמו הנו פתרון של השוק החופשי. אחרים יגידו, שאם ההכנסה היא תמורה למאמץ ובכך פועלת כתמריץ לעבודה, הרי יתכן שהעניים "בחרו" בעוני ומעדיפים אותו

על העושר. אם ניתן למיסים ולסובסי־דיות להגן עליהם בפני תוצאות חופש הברירה, אומר הטיעון, כלום אין אנו מגינים עליהם בפני התוצאות של חופש הברירה שלהם? גרוע מזה, כלום לא נחתור בכך תחת פעולתו המבורכת של השוק החופשי, המאפשר לכל פרט לחיות בהתאם ליכולתו ושאיפותיו, לעבוד קשה ככל שירצה (בהתאם לתמריצים) ולהפעיל את שאיפתו היוצ־רת ככל שירצה (ככל שיש תמריץ לכך)?

טענות אלה לטובת השוק החופשי המוחלט נתקלות בקשיים, שהרי השוק משלם בעד כשרונות ולא רק בעד מאמץ. והכשרונות הם מתנה משמיים ואין לנו שליטה בהם. אם ההכנסה תלויה בהע־רכת עבודתנו, או־אז נכנסים למשחק גורמים נוספים ולא רק ברירה אישית (כולל הכרעות בעבר ובהווה). אם נס־כים שלגורמים כאלה יש חלק, שוב לא נוכל לקבל הכרעות אלה כהכרעות השוק. נוכל לומר שהשוק החופשי צריך היה לכוון את החלוקה ונוכל לומר שהיתה יכולה להיות לו השפעה על ההכנסות והמחירים. אולם מטיעון זה נובעות תוצאות חשובות – במיוחד יתברר לנו שאין זהות בין ברירה אישית לחופש הפרט.

השקפותיהם של הכלכלנים הליבר־ליים בעניני מדיניות מסתבכות, איפוא, בפרדוקס הטמון בהן עצמן. זהו פרדוקס משום שקשה לטעון טיעון חלקי בענין השוק. אם מדיניות פירושה להגיע לתוצאות רצויות, הרי הכלכלנים משת־משים בשני קני־מידה כדי למדוד תוצ־אות אלו: האתיקה והשוק. האתיקה עוֹסקת בשיפוט ערכי. כשהשיפוט הערכי הוא "בייטרלי", כלומר הוא לא נועד לקדם את האינטרס האישי של מעצב המדיניות, אז אפשר לומר שיש שיפוט אתי. לעומת זאת, כשאנו משאי־רים את קביעת התוצאה בידי השוק, לא נוכל להפעיל את השיפוט הערכי שלנו. אדרבה, אנו מעודדים תוצאה שנקבעת אך ורק על־ידי אנשים הפועלים בהתאם לאינטרס האישי שלהם. למעשה, במובן מסויים הטלנו שיפוט ערכי על השוק החופשי. אלא שבמקרה זה, אין אנו מתלהבים דווקא מהתוצאות, אלא מהעובדה שלכל הגורמים ניתן חופש מירבי לקבוע את צריכתם בגבולות הכנסותיהם. קשה להבין כיצד כפית השיפוט הערכי בידי קובעי המדיניות ביחס לתוצאה מיוחדת זו או אחרת (אפילו אם זו הולמת את רצונם של רוב האוכלוסין המעונינים) תשמור על חופש הפרט – שהרי היא נקבעת בלי התחשבות בזכות הפרט להגדרה עצמית.

◆ הגנת הפרט בפני השוק ◆

עובדה היא שבנוקטנו מדיניות רה־דיסטריבוטיבית, הננו מגינים על אנ־שים מסויימים בפני השוק. מה, אם לא משפטים ערכיים שלנו, יניע אותנו לעשות כן? עולות על הדעת שתי צורות טעון אפשריות. ראשית, נוכל להאמין כי כל התלויים בשוק יש להם זכות לכוח־קניה מסוים, לבעין השתתפות יחסית בשוק. שנית, יתכן שנחשוב, כי לבני־אדם צרכים מסויימים שהחברה חייבת לספקם. בשני המקרים תמצא המדיניות הרה־דיסטריבוטיבית את הצדקתה בשיפוט ערכי מוקדם בנוגע לזכויות הפרט במשק. הבה נדון תחילה בטענה השניה. ברי, שאם אנו זכאים לאחדים מהמצרים הנחוצים לנו, אך לא לכולם, צריך למיין את המצרכים לשני סוגים על סמך בחינות יסוד כלשהן. בחינה אחת העולה מיד על הדעת היא זו המדברת על מצרכי קיום ממש. במבט ראשון כולנו נסכים, שיש מינימום של מזון, מלבושים ומחסה הדרושים כדי להישאר בחיים, פשוטו כמשמעו.

הבעיה לגבי גישה זו היא, כי הישארות בחיים ומחסור אינם מושגים מוחלטים. אי־אפשר למדוד אותם במונ־חים של מזון או חום. אם ניקח את העניים ונישבם באוהלים מוסקים, האם סיפקנו את צורכי היסוד שלהם למחסה? בחברה המודרנית כולל המושג מחסה גם צורך במידה של פרטיות וצורך האדם לבטא את עצמו בארגון ובריהוט פינה משלו. יתכן, שאם לא תינתן לנו אפשרות לתת ביטוי לאישיו־

תנו בשעה שאנו מספקים את צרכינו, נרגיש את עצמנו אומללים לא פחות מאשר בשעה שקר לנו בלילה. ישנם מיני מחסור שונים וגם סבל הנגרם יכול להיות מסוגים שונים, אם כי ברובו – לא תמיד – הוא יהיה נפשי; בכל אופן, הוא יהיה לא פחות מוחשי ולא פחות בסיסי. צרכי היסוד בחברה המודרנית כוללים אפשרות של ביטוי עצמי של הפרט, ולכן דרושה גם לפחות מידה מסויימת של הגדרה עצמית אישית בסיפוקם. בדרך כלל, כשאנו דורשים הגדרה עצמית אישית, אנו דורשים גם שווקים. אך כשאנו פועלים בעזרת השוק, אין אנו עוסקים ישירות בחובות לחברה.

הבעיה בשימוש במושג ''צורכי יסוד'', שהחברה חייבת לספקם, כרוכה באפשרות לבטא את אישיותנו. אילו יכולנו להגדיר שורה של צרכים, שאמנם אינם ''יסודיים'' יותר אבל הם משותפים לכל הבריות והכרחיים לקיום שלמותם, יכולנו אולי לטעון שלחברה יש חובה ישירה לספקם. בין הצרכים העולים על הדעת כאן יש למנות הגנה משטרתית, שרות רפואי וחינוך, (לפחות עד גבול מסויים). כמובן, בני־אדם שונים ישתמשו בשרותים אלה בצורות שונות: אני יכול לדאוג להחזרת מכוניתי שנגנבה, ואילו אתה לניתוח להוצאת המרה. אולם למעשה, הצרכים אינם שונים. שנינו זקוקים למשטרה כמייצגת את העובדה שאנו חיים בחברת חוק. שנינו זקוקים לשרות רפואי, כשהגוף אינו פועל כשורה. ושנינו איננו רוצים שרצוננו יהיה מעל לחוק, או שרצונו של הזולת יהיה מעל לחוק ולא נרצה גם שהטיפול הרפואי לא יהיה שווה לכל.

בעיני כלכלן ייראה טעון כזה תמים במקצת. אחרי ככלות הכל, אם החברה מספקת שרותים אלה, כלום אינה משתמשת במשאבים? האם אין מחיר אלטרנטיבי לשרותים אלה? כלום אין קשר בין תוספת שרות רפואי (או פחות המתנה בחדר המיון) לבין שרותי המשטרה (יותר זמן עד שהמשטרה מופיעה במקום הפשע)? יתר על כן, הואיל ויש להחליט מה היקף השרות־ הרפואי ומה היקף ההגנה המשטרתית שיסופקו – כלום ההחלטה ההולמת ביותר את חופש הפרט אינו זה הבאה כתוצאה מהצבעת האזרחים בכספם?

דומני, ששתי תשובות אפשריות לטיעון זה. ראשית, אם החברה אמידה במידה מספקת ורק חלק מעושרה מוקדש למילוי חובותיה החברתיות, הרי יתכן שההכרעה לא תהיה בין חובות חברתיות שונות (שרות רפואי כנגד הגנה משטרתית), אלא בין חובות החברה לבין סיפוק של צרכים אישיים. זאת ועוד: אם החברה מסוגלת לקבוע רמת שרותים אשר תענה על התחייבו־ יותיה, אין אנו זקוקים לשוק שיקבע את הקצאת המשאבים בין התפקידים השונים. חושבני שניתן לעשות זאת בצורה מתקבלת על הדעת, הגם שאין זה דבר פשוט.

שנית, נניח שיש צורך לבחור בין מילוי החובות לציבור לבין צרכי הפרט, האמנם תהיה ההחלטה תלויה בברירה האישית המתבטאת במנגנון המחירים כדי לשמור על חופש הפרט? שיקולים כלכליים קיימים בשני תנאים: אם ישנה בעיה של הקצאת משאבים מוגבלים בצורה כלשהי, ואם יש סיבה להניח שניתן לשרת את חופש הפרט בצורה הטובה ביותר על־ידי הקצאת המשאבים בדרך של ברירה אישית.

◆ ברירה אישית לגבי חובות החברה? ◆

בנקודה הזאת, תלוי הכל בתפיש־ תנו על חובות החברה. קחו, למשל, את שאלת ההגנה המשטרתית: אנו יכולים להניח כי תפקידה המוגדר של המשטרה הוא צמצום מקרי הפשע או ביטולם על־ידי מניעה או הרתעה. אם זאת הנחתנו וקורה שביתנו נשדד, נסיק מסקנה שהמשטרה נכשלה, שהרי לא היתה במקום ולא מנעה את הפשע. ואז אולי נטען שתקציב מוגדל למשטרה יתן לנו הגנה טובה יותר. פרוש הדבר, שיש לבחור בין שרותי המשטרה לבין מטרות אחרות, ציבוריות או פרטיות. אם נוציא די כסף כדי להבטיח שבכל

מקום יהיה נוכח שוטר כדי למנוע כל פשע אפשרי, כי אז תהיה לנו כל ההגנה האפשרית שנוכל להעלות על הדעת.

אולם יתכן שהבריות ירצו להקדיש לצרכי בטחונם האישי חלק גדול או חלק קטן יותר ממשאביהם. מי נתן לנו רשות להכריחם להקדיש סכו־מים להגנה על בטחונם שיהיו – או לא יהיו – לפי רוחם? למה לא נאפשר לכל פרט לקנות אמצעי הגנה ככל שירצה? והרי אין אנו מחייבים את הבריות להתקין סדורי אזעקה או אפילו מנעול בדלת. לעשירים יש יותר להפסיד ויתכן שירצו להוציא יותר להגנת רכושם. אם אמנם אנו חושבים שתפקיד המשטרה הוא להבטיח את הבטחון האישי ולמנוע פשע אלים, קשה יהיה לעמוד בפני טיעון שיוביל לפיתרון של שוק. אך מה לעשות כשהמשטרה מקדי־שה את רוב זמנה לא למניעת פשע במישרין, אלא להבאת הפושעים למשפט אחרי המעשה, או להמחשת החוק על־ידי סיורים של שוטרים במדים, כדי להוכיח את נוכחותה? לנוכחותה של המשטרה יכולה להיות השפעה מרתיעה והיא יכולה אף למנוע מעשי פשע פה ושם, אולם ההצלחה ניתנת למדידה רק באופן חלקי לפי כמות הפשעים או אחוז הפושעים המובא למשפט. בצעדים כאלה יהיה אולי כדי להצביע על מידת הצלחת החברה בנסיונה להשריש את כיבוד החוק, אולם השרשת רגש הכבוד לחוק היא בעצם תפקיד לחינוך ולא תפקיד המשטרה. המשטרה יכולה להוכיח את האוביקטיביות של החוק, כשהיא מונעת מספר קטן של פשעים וגם מביאה למשפט רק פושעים אחדים. אכן, מידה מינימלית של תפישת פושעים היא הכרחית, שאם לא כן, אי־אפשר להמחיש ולקיים את החוק. אולם מחירו של שרות כזה קטן בהרבה ממה שנחשב בדרך כלל נחוץ לחיסול הפשע.

אם כזאת דעתנו על שרותי המשט־רה, האמנם עלינו לשאול את הבריות כמה הם רוצים לשלם כדי לפתור את בעית ההקצאה בצורה שתשמור על חופש הפרט? הייתי אומר שההיפך הוא נכון; שאפשר לקבוע שרות משטרה בהיקף הדרוש לחברה חופשית (ולכן גם לחרות הפרט בתוך החברה), שאם נעבור היקף זה, נערער את חרות הפרט. ברם, אפשר לעשות זאת רק בשתי הנחות: ראשית שלא יתכן חופש בלי שלטון החוק וביחוד בלי הכרה בזכויות הפרט. שנית, שלא יתכן חופש הפרט אם לא יכובדו זכויות מסוימות, כגון הזכות לפרטיות, שתיפגע דווקא אם יורחבו שירותי המשטרה יתר על המידה. אם נקבל הנחות אלה (ברור שהשני דורש דיון נוסף) כי־אז פתרונות השוק לבעיות המשטרה לא יהיו עוד זהים עם חופש הפרט, אלא עלול להיווצר אף עימות ביניהם לבין חופש הפרט. הסיבה לגבולות לנוכחות המשטרה עשויה להיות, שנוכחות כזאת יש בה כדי לערער את חופש הפרט – וזהו ערך יסודי יותר מחופש הברירה.

יתר על כן, אם המשטרה תורמת לחברה במילוי אחת מהתחייבויותיה – בקביעת האוביקטיביות של החוק – הרי מתן רשות לפרטים לקחת על עצמם את האחריות למניעת פשעים יחתור תחת רוחה של חברת חוק. האוביקטי־ביות של החוק מבוססת על עקרון של שוויון בפני החוק. למערכת משטרה פרטית תהיה משמעות הנוגדת חברה חופשית, שכן החוק יתיחס באופן שונה לאנשים שונים. החוק ייהפך לענין פרטי ולכן שרירותי. אכן, אם נלך בדרך כפיית החוק בידי הפרט, נרחיב את תחום הברירה האישית – אבל נחתור תחת אשיות חופש הפרט.

באשר לשאלות מסויימות של מדי־ניות הכרוכות בהוצאות ניכרות, כגון שרות רפואי ושרותי המשטרה, דעתנו היא שניתן להציע פתרונות שאינם תלויים בשיקולים כלכליים ואף אינם פוגעים בחופש הפרט, אם כי אין בהם מקום לא לאינטרס אישי ולא לברירה אישית.

אכן, בדיוק פיתרון כזה מופעל לגבי בעיות של הגנה לאומית – ודווקא בהתלהבות גדולה ביותר על־ידי הדוג־לים בעיקרון השוק החופשי. משהשתכ־

בענו שדרושה רמת הוצאות מסויימת, אין אנו שואלים עוד אם נוכל לשאת בה או לאו. השאלה המכרעת היא אם היא נחוצה לנו; אם כן, הרי נוציא את הכסף ושאר הצרכים חייבים להסתפק במה שנותר. ההצעה המקורית למערכת הטילים MX דרשה הוצאה גדולה יותר מהדרוש לסלילת כל מערכת הכבישים במדינה. אם ההצעה לא תתקבל, לא יהיה זה משום שההוצאות גדולות מדי, או משום שהוצאות אחרות, פרטיות או ציבוריות, הן עדיפות, אלא מפני שהתומכים בה לא הצליחו לשכנע את הקונגרס, שהדבר נחוץ למען מערכת הגנה ראויה לשמה.

◆חופש להשתעבד?◆

ברור, איפוא, כי מה שאני אומר הוא, שאפשר לזהות את המושג "חופש" עם זכויות יותר מאשר עם ברירה וכי חופש הזכויות עדיף על חופש הברירה. אם נקבל הנחה זו, נגיע למסקנות שונות מאד לגבי המדיניות מאלו הנובעות משיקולים כלכליים, ככל שהמדובר בזכויות.

דוגמה תעזור לחדד את הענין: קחו קבוצת אנשים העומדים לפני הכרעה, אם לתת תוקף חוקי לשיעבוד מרצון. שיעבוד מרצון פירושו שאיש לא יוכל להכריח אדם לוותר על זכויותיו, אבל הפרט רשאי לעשות כן. אם אנו מזהים חופש עם ברירה אישית, נצטרך לומר שמשטר של עבדות מגן על חופש הפרט, ואילו משטר ללא עבדות אינו עושה כן. אבל אם נזהה חופש עם זכויות, הרי משטר של עבדות מתכחש לחופש הפרט. עצם הרעיון שאדם הבוחר להיות עבד הוא חופשי, מסלף את מושג החרות עד בלי היכר. אין מנוס ממסקנה שחברה היא חופשית, אם מכבדים בה כמה זכויות יסוד. לשאלת הברירה אין במקרה זה משמעות מיוחדת, אם הקבוצה שלנו תזהה את מושג ה"חופש" עם מתן ה"ברירה", היא תהיה בעד הכרה חוקית בשיעבוד מרצון. אם תזהה "חופש" עם זכויות (וגם תקבל החלטות של מדיניות בהתחשב בהשלכותיה לחופש הפרט), היא תחליט נגד מתן גושפנקא חוקית לשיעבוד מרצון. החברה תקריב רווחה (במובן של חופש ברירה) למען החרות.

"חופש" פירושו כיבוד זכויות הפרט. אפשר שאחת הזכויות הללו תהיה הזכות להחזיק קנין פרטי, ולהחליט החלטות בעניני צריכה. אבל שיקולים כלכליים עוסקים רק באותן הפעולות הכרוכות בזכויות קנין. טענות הכלכלנים נכונות, אם נוכל להגדיר את כל צרכי הפרט כצרכים אישיים אמיתיים - ובמקרה זה מן הדין שלכל פרט תינתן האפשרות להשתתף בסיפוק צרכיו הפרטיים על-ידי החברה. דרך אחת לעשות זאת היא להצביע בעקיפין, באמצעות השוק, על הערך היחסי של אותו מצרך בשבילו. ברם, אם לכמה מצרכיו אין ולא-כלום עם אישיותו, הרי טענתו של הכלכלן מחטיאה את המטרה, אפילו נקבע (בטעות) מחיר לסיפוקם של צרכים כאלה. יתכן שהייתי מעדיף מכונית מרצדס על טיפול רפואי, על אמצעים להגנת המדינה או על בנין בתי סוהר, אולם יתכן שדווקא הללו כרוכות בכיבוד זכויות יותר מהזכות למכונית חדשה. במקרים אלה אין טעם לשאול, כפי שעושה השוק, מה רוצים ובאיזו מידה רוצים. במקרים אלה צריך להבחין בין מצבים הכרוכים בזכויות לבין אחרים. אמנם, קריטריון זה אינו מספיק לגמרי, משום שהוא עוסק רק בהיבט אחד של האבחנה, אבל היבט זה מתייחס לתוכן חשוב של זכויות: לכל הבריות זכויות שוות, אם כי יתכן שיפעילו זכויות אלה בצורות שונות.

◆ מדיניות כלכלית להבטחת זכויות ◆

בתחילת דיוננו בעניני החלוקה (של העושר, המשאבים וכו') הצבענו על שני סוגי טענות אפשריות למדיניות של רה-דיסטריבוציה. עד הנה הלכנו בדרך הטעון השני וביקשנו להצביע בנפרד על אותם המצרכים והשרותים, שלפרט יש זכות לקבלם. גם סוג הטיעון

הראשון כרוך בזכויות, אולם בצורה אחרת. אם מושג הזכות כולל את ההכ־נסה, כלומר אם לפרט יש זכות לרמת הכנסה ידועה, הרי יתכן שמדיניות הרה־דיסטריבוציה לא תעסוק באינטרסים של העניים (והמוסר של העשירים) אלא בזכויותיהם של העניים.

הזכות להכנסה יכולות להיות לה משמעויות שונות. אפשר שלאדם יש זכות לקבל לפחות הכנסה מסויימת. אם משיגים יותר מהמינימום יהיה מי שיחשוב את העודף כתמורה לחריצות, כישרון, זריזות, חיסכון או כיוצא־באלה. אך נתקשה אולי להבחין בין זכות זו להכנסה לבין הזכות לסיפוק צרכים מסויימים, שכן נהיה זקוקים לטיעון חזק מאד אם נרצה לטעון בשם הזכות להכנסה מסויימת, אך לא לכל הכנסה; נזקק לטיעון שיהיה בכוחו לפרט בדיוק כמה הכנסה מגיעה לנו בדין. לעומת זאת, יתכן שנרצה לטעון כי בני־אדם זכאים לכל הכנסה שנחוצה להם. רעיון זה נשמע אולי קצת מדהים, אולם הוא מציג את השאלה המתבקשת אם אנו זכאים לקבל כל שאנו "צריכים" ללא תשרות. אם נתיחס ברצינות לשאלת היחס בין זכויות לצרכים, לא נוכל לסלק את השאלה באופן אוטומטי. ולבסוף נוכל גם לטעון, שכל אדם זכאי לאותה רמת הכנסה. הואיל וצרכים אינדיבידואליים אינם, כנראה, זהים, הרי מסקנה זו דורשת טיעון מסוג שונה מזו הקודמת שעסקה בזכותנו למה שדרוש לנו.

יש אולי מי שחושב, כי לאחת הנוסחאות הללו לזכות להכנסה, יש תוקף; אני אינני מכיר טעון בריא מבוסס על אחת ההנחות הללו. לא אנסה כאן לפתח טעון כזה, אולם דומני שמן הראוי להצביע על ההשלכות הנובעות מכאן על השקפות הכלכלנים לגבי מדיניות כלכלית.

הקשיים שאנו נתקלים בהם הם בעיקר בתחום התמריצים. יש ניגוד בין שתי תפישות – זו האומרת שהכנסה צריך להרוויח וזו המדברת על זכויות. במקרה של זכויות חברתיות, כל שעלינו לעשות כדי להיות ראויים לקבלן הוא לכבד את זכויות הזולת. אולם במקרה של הזכות להכנסה, לא די בכיבוד זכו־יות הזולת. מקובל לחשוב שעלינו לעבוד, אם נרצה לקבל הכנסה, אולי אין ללמוד מכאן גזרה שווה על תמרי־צים, שכן אז נזהה אותם יותר מדי עם מוטיבציה. אך בכל אופן, אנו משוכנעים שאת ההכנסה יש להרוויח, שאם לא כן, לא תהיה הכנסה. ברם, אם יש לנו זכות להכנסה, כי אז זכות זו קודמת לתמרי־צים; שהרי השימוש בהכנסה בתור תמריץ, יש בו משום פגיעה בזכות.

ברגע שאנו מתבססים לגמרי על משטר של זכויות, הרבה מקסמו של רעיון התמריצים שוב אינו קיים. אם בני־אדם, שמידה מסויימת של הכנסתם מובטחת, מסרבים לעבוד, יקטן ייצור המצרכים ויירד כוח הקניה של אותה ההכנסה. אולם אין פירוש הדבר שצריך להשתמש בהכנסה כתמריץ – פירושו הוא, שהבריות אינם רוצים לעבוד. יתכן אמנם שהבטחת ההכנסה תקטין את היצע העובדים לעבודות מסויימות. (למשל עבודה גופנית קשה), אולם שיקול זה אינו לענין, אם עבודות אלו נכפו על העובדים בגלל איום במחסור. גם לצרכנים אין זכות לרכוש תוצרים של עבודה כזו במחיר שוק זול.

ובכן, אם נצליח לפתור את בעית הזכויות, נוכל לבחון את תרומת השיקולים הכלכליים. עניני כלכלה מתנהלים ומוסדרים במסגרת של מערכת זכויות. כל־אימת שמתעוררות בעיות של מדיניות כלכלית, עלינו לקבוע תחילה, אם מדובר בזכויות הפרט. במקרים אלה אין עדיפות לפתרו־נות המבוססים על ברירה אישית או על האינטרס העצמי של קבוצה. יתכן שרוב בני־אדם יבכרו להוציא את כספם על משחקי כדורגל ולא על שרות רפואי. אולם, אם לבריות זכות לטיפול רפואי הולם, העדפה זו היא בלתי־רלוואנטית. לעומת זאת, יתכן שהבריות יבכרו מכוניות גדולות הצורכות דלק רב לכל קילומטר. אם לא נוכל להביא טענות משכנעות המוכיחות, כי לאדם זכות להיות בחברה השורפת דלק רב במכו־

ניות גדולות, קשה יהיה לעמוד בפני הטענה, שהפיתרון צריך להימצא במסגרת השוק. אם בין התוצאות של העדפת מכוניות בעלות קילומטראז' נמוך לכל ליטר תהיה גם עליית מחיר הדלק, ואם מחירים אלה מכבידים על חוגים מסויימים באוכלוסיה, משום שלא יוכלו להסיק את בתיהם או לא יוכלו לנסוע לעבודה, ואם נוכל לטעון שזוהי פגיעה בזכויותיהם – גם אז עדיין אין להסיק מכך שצריך לחוקק חוק נגד אלה המבקשים לרכוש מכונית גדולה בעלת קילומטראז' נמוך. חוסר יכולתו של פרט זה או אחר להפעיל את זכותו אינה נובעת מהרגלי הצריכה של אחרים, אלא מחלוקת ההכנסות. אין לנו בעיה של אנרגיה, אלא בעיה של עוני. אולם, וכמובן, השאלה אם יש לנו בעיה של עוני תלויה בשאלה אם אמנם קיימת זכות להכנסה.

מכאן שבעית הזכויות היא הנמצאת ביסודן של כל שאלות המדיניות הכלכלית האמיתיות. המדיניות היא שקובעת את הזכויות והיא גם יוצרת את המסגרת הדרושה להפעלת הזכויות. פאראדוקסים של מדיניות נובעים חלקית מכשלון בשיקול־הדעת לגבי תוצאות המדיניות בכלכלת שוק. אולם בדרך כלל, שורשי הפאראדוקס הם עמוקים יותר והם טמונים בדו־משמעות ובחוסר הבהירות לגבי זכויות – לרוב, אם כי לא תמיד, הזכות להכנסה.

נ'עיה ראשונה במעלה בקשר למדיניות כלכלית קשורה בקביעה, אם מדובר בזכויות ואם לאו. כל־אימת שהמדובר בצרכים ולא בזכויות, נוכל לסמוך על השוק. אולם אם המדובר בזכויות, עלינו לבחון היטב מה תוצאותיו של צעד זה או אחר. במקרים אלה עלינו לנקוט עמדה ביקורתית לגבי שיקולים כלכליים, כי אלה אינם מתחשבים בזכויות. שאלה מכרעת היא, כיצד להבחין בזכויות בתחום הכלכלה, תוך הכרה בהבדל בין צרכים לזכויות. האם עצם העובדה שאני רוצה משהו, כבר יוצרת חובה שהחברה חייבת לספקו? ואם לאו, האם אוכל לטעון בכל זאת לזכויות מסויימות ברורות לגבי צרכי? אם אנו שואפים לבהירות בוויכוחים על מדיניות כלכלית עלינו לגשת לבירור יסודי בשאלות אלו.

שיקולים כלכליים עוסקים באופן פעולתו של השוק ובתוצאות האפשריות של השוק. השוק הוא אחד הדרכים לסיפוק צרכי הפרט והוא מאפשר ביטוי לאינטרס האישי של הפרט. שווקים מוסיפים להתקיים גם במערכת של זכויות, אבל אין בהן כדי להבטיח אותן. אם כן, המדיניות צריכה להיות מכוונת להבטחת הזכויות ולהרחבתן. בצדק מזכירים לנו הכלכלנים את הסכנות הכרוכות בהתערבות בפעלות השוק החופשי לגבי אותם הצרכים האישיים שאין לחברה שום חובה ישירה לספקם. ברם, כאשר כלכלנים טוענים שהבנה טובה של פעולת השוק החופשי תפתור או תבטל שאלות חשובות של מדיניות כלכלית – אין האזרח הנבון יכול אלא להביע תמיהה רצינית.

THE ICA REPORT

ג׳נט סג׳ו

דמוקרטיה בפעולה

המבנה המינהלי של "מוז קריק שיקום" בע"מ

אחד הקווים האופייניים לקואופרטיבים של פועלים הוא, שהם נותנים לחבריהם השפעה ממשית על חיי העבודה שלהם. השליטה בידי חברי הקואופרטיב מובטחת על־ידי חוקי־עזר (כמו אלה שפותחו על ידי האיגוד) הקובעים כי בחירת מועצת המנהלים מתנהל על־פי עקרון של קול אחד לכל חבר. אלא שדרושים אמצעים נוספים כדי שלחברים תהיה השפעה סדירה על מדיניות המפעל והפעלתו למעשה.

אם להבטיח שליטה ממשית, יום־יומית, לחברי הקואופרטיב יש לעצב את ניהול העבודה בארגון. על כך ידובר במאמר נוסף בעתוננו. הפעם אנו עוסקים באמצעי שני - הנהגת שיטת פיקוח דמוקרטית, הלכה למעשה, (להבדיל מהמערכת הניהולית) שבה יהיו אמצעים להשפעה מסועפת על מדיניות הקואופרטיב ולהגנה על זכויות החברים כפרטים.

הגדרנו ארבעה שלבים עיקריים בפיתוחה של מערכת פיקוח טובה:

1) לקבוע מה שייך לגוף המפקח ולמה אחראית ההנהלה.

2) לקבוע מהם הענינים שהגוף המפקח חייב להביא לפני כלל החברים להחלטה או לאישור ואילו הם הענינים שבסמכות מועצת המנהלים בשם החברים.

3) לתכנן ולהנהיג מיכניזמים שיבטיחו קשר דו־סטרי בין מעוצת המנהלים לבין החברים בעניני מדיניות.

4) להנהיג שיטה לטיפול בקובלנות, שתגן על זכויותיהם של חברים ושל קבוצות־משנה ואם יתגלו מקרים של אי־צדק, שתתקנם בצורה הוגנת.

במשך ששת החודשים האחרונים פעלו עובדי השדה של האיגוד במגע הדוק עם מועצת המנהלים, עם המנהלים ועם החברים של "מוז קריק" במגמה לפתח את שיטת הפיקוח שלה. "מוז קריק" היא חברת בניה קואופרטיבית שיש בה 40 חברים והיא נעשתה באופן פורמלי לקואופרטיב באביב שעבר, כאשר נתקבלו חוקי־העזר לדוגמה של האיגוד. כעת עלינו לראות כיצד טיפל "מוז קריק" בכל אחד מהשלבים המתוארים לעיל.

ג׳נט סג׳ו הנה מנתחת עסקים ב"איגוד לקואופרציה תעשייתית" בארה"ב. האיגוד (Industrial Cooperative Association) הוא ארגון שלא להפקת רווחים המפתח מפעלים בבעלות העובדים או בניהולם העצמי. מטרתו לטפח את זכות האדם לעצב את פני מקום עבודתו וליהנות מפרות עבודתו וכך להציג גישה ייחודית לפיקוח כלכלי משותף.

מתוך The ICA Report חורף 1982, ארה"ב.

★ מערכת הפיקוח

1. **עניני הפיקוח מול עניני הניהול.** הקואופרטיב בחר בחלוקה מסורתית למדי של הסמכויות בין ההנהלה הממונה לבין מערכת הפיקוח שלו. הסמכות והאחריות לקביעת המטרות והמדיניות של הקואופרטיב נמצאות באופן ברור בידי המועצה והחברים. הפעילות העסקית, לעומת זאת, מתנהלת באחריותו של היו״ר ושל הסגל המנהלי. בין הדברים שההנהלה אחראית להם היא הפעלתו השוטפת של המפעל, פיתוחן והפעלתן של תוכניות להגשמת יעדי הקואופרטיב (כולל תוכניות מימון, שיווק, ייצור ועוד), הקצאת תפקידים לחברים ולמנהלים, ביצועה של מדיניות הקואופרטיב (כולל שכירת עובדים, הערכת עבודתם וסיום שרותם) וכן פעולות תאום וניהול למיניהן שיש לבצען כדי שהמפעל יעבוד ביעילות בסביבה עסקית בלתי־צפויה מראש.

להבין מה מוטל על ההנהלה ומה שייך למדיניות כללית בשיטת הפיקוח – זה עלול להיות ענין מסובך. כדי להבדיל בין התחומים של שני הגופים, פיתחה החברה מה שאנו מכנים ״בחינות רוחב סמכות״, שבעזרתן ניתן להגדיר את ההכרעות ואת תחומי האחריות הכרוכים בשאלות מדיניות. אם להכרעה תהיה השפעה נרחבת על נכסי הקואופרטיב או על חבריו, או אם היא תחייב את החברה לדרכי פעולה מסויימות לאורכה של תקופה ממושכת, כי־אז זו החלטה בעלת אופי של קביעת מדיניות והיא בסמכות הגוף המפקח. אם לא כן, תטפל בכך ההנהלה באופן שגרתי. כל הכרעה ב״מוז קריק״ אשר: א) נוגעת לחלק גדול של החברים, או ב) מחייבת השקעה של יותר מ־3000 דולר או ג) מתחייבת על חוזים בסכום מעל 100,000 דולר או שביצועה נמשך יותר משנה, או, ד) כרוכה בשכירת נכסי־דלא־ניידי - כל אלה נחשבות כ״נרחבות״ ולכן הטיפול בהן יהיה בידי הגוף המפקח ולא בידי ההנהלה. ברור שקואופרטיבים אחרים יחליטו על התחומים ותנאים המתאימים להם ולענייניהם.

2. **עניני המועצה לעומת ענייני החברים:** לבין הענינים, שבסמכות הגוף המפקח, החברים של ״מוז קריק״ שמרו לעצמם את הזכות לבחון ולאשר כל ענין הנוגע להמשך הקיום או לקווי היסוד של הקואופרטיב. נוסף לכך, כל מדיניות העשויה להשפיע על מעמדו של עובד במפעל (כגון מדיניות פיטורין) טעונה אישור מידי החברים. חלוקת הסמכויות מוסברת בטבלה הבאה:

החברים	מועצת המנהלים
1. מקבלים ומתקנים חוקי־עזר.	1. קובעת את המטרות השנתיות ואת המדיניות להשגתן.
2. בוחרים את מועצת המנהלים.	2. ממנה את בעלי התפקידים, קובעת את תפקידיהם ומשכורתם.
3. מאשרים פעם בשנה ובוחנים פעמיים בשנה את מטרות תוכנית המפעל.	3. מפקחת על משק הכספים. א. מאשרת את תוכנית המימון ואת התקציבים. ב. מאשרת שינויים בתוכנית המימון או בתקציב. ג. מאשרת הלוואות.
4. מאשרים כל שינוי רדיקלי בתוכנית המשק או בתפישות היסוד.	4. מאשרת שינויים במדיניות כוח־האדם, להוציא עניני קבלת עובדים פיטורים או פיטורים זמניים. במקרה האחרון מגישה מועצת המנהלים המלצות לחברים וההחלטה הסופית היא בידי הבחרים.
5. דנים במכירות או קניות של כל נכס שמחירו עולה על 25000 דולר.	5. ביקורת והערכה של פעולות היו״ר.
6. דנים בכל עיסקה בתוכנית, שערכה עולה על 25% מכלל המכירות המתוכננות.	
7. מאשרים מדיניות של העסקה, פיטורין או פיטורין זמניים.	

3) **מנגנונים לתקשורת והשפעות בעניני מדיניות**: התקנות האלו מבטיחות את זכויות החברים לבחון, לבקר ולאשר כל החלטה בעלת חשיבות בעניני מדיניות. מעבר לכך פיתח "מוז קריק" כמה כלים, כדי לשתף את החברים מהשורה בתהליכי הביצוע של המדי־ניות. למשל, בוועדה לכוח־אדם וכן בוועד המפקח של מועצת המנהלים כלולים חברים שאינם חברי המועצה. גם מי שאינו מנהל ישתתף, איפוא, השתתפות מלאה בדיוני הוועדה על מדיניות כח־האדם של הקואופרטיב. תחום פעולתה של וועדה זו כולל עיבוד הצעות למועצה על מדיניות פיטורין ועל צמצום זמני של כוח־אדם, עיבוד של שיטה להערכת תפקידים בעבודה, המוגשת לחברים באופן סדיר ועוד. הוא הדין לגבי הוועד המפקח המורכב משני חברי מועצת המנהלים ושני נציגי החברים. התפקיד העיקרי כאן הוא עיבוד שיטות הפיקוח עצמן וכן פיתוחה של שיטה, שתבטיח את השתת־פותם הפעילה של החברים בפעולות הארגון על כל צדדיהן.

נוסף לכך פותחו דרכי תקשורת רבות כדי להבטיח שהחברים יהיו מודעים לענינים העומדים על הפרק במועצת המנהלים ושתינתן להם אפשרות להשפיע על החלטותיה. בין אלה יש למנות: א) אסיפות אחת לחודש של העובדים (חברים ומועמדים), שבהן נמסר דו"ח קצר על ישיבות המועצה האחרונות והיו"ר והגזבר מדווחים לחברים על מצב הקואופרטיב. ב) ישיבות מועצה הפתוחות לכל החברים, ג) הוד־עות שונות ובקשות למידע ולהבעת דעה הניתנות לחברים יחד עם תשלום המשכורת השבועי.

4. **הנוהג בעניני קובלנות**: הקואופרטיב פיתח נוהלים לטיפול במצבים, כשהחבר חושב שחבר אחר (חבר לעבודה או מנהל עבודה) לא נוהג בו כשורה, או שהוא חושב את עצמו מופלה לרעה מטעמי מין, דת או גזע. הנוהל קובע, שיש לנסות קודם־כל ליישב את הסכסוך בין הנוגעים בדבר ישירות או בעזרת הממונה הישיר. ברוב המקרים אין ערעור על החלטת הממונה הישר. אולם כשהמדובר הוא בסיום התעסוקה או בטענות על אפליה, רשאי הצד הנפגע לערער על החלטה בלתי־מספקת של הממונה הישיר בפני ועדת קובלנות מיוחדת. ועדה זו מורכבת מנציג אחד מכל אחד מהגופים הבאים: ההנהלה, מועצת המנהלים ואיגוד העובדים. החלטות הוועדה הזו הן סופיות.

★ קריטריונים לשיטות פיקוח קואופרטיביות

מערכת הפיקוח ב"מוז קריק" עומ־דת בארבע בחינות שלפי דעתנו הן יסוד לשיטה טובה של טיפול בקובלנות.

ראשית כל, השיטה היא פשוטה וברו־רה. רק שני גופים נכנסים למשחק: מועצת המנהלים וכלל החברים. לכל אחד מאלה יחס ישיר לזולתו וגם להנ־הלה. גופים אחרים, (כגון ועדת כח־האדם וועדת הקובלנות) באים במגע ישיר עם אחד הגופים הללו. הואיל ו"מוז קריק" הגדיר באופן ברור את סמכויותיהם של כלל החברים, של מועצת המנהלים ושל ההנהלה, כפי שתואר לעיל בסעיף הראשון והשני, הם פיתחו שיטה, שכל הנוגעים בדבר מבינים אותה בנקל.

שנית, לכל החברים גישה למערכת, אבל מיעוט קטן לא יוכל לעכב פעולה או להטיל וטו בענינים לא חיוניים. השיטה מעודדת ויכוח והשתתפות רחבה בהכרעות ובקביעת מדיניות, ולכל החברים ניתנת אפשרות לבדוק את כל החלטות המועצה באסיפות העובדים. זכל ההחלטות של החברים, של המועצה ושל כל הוועדות מתקבלות בהחלטות רוב. לפרטים ולקבוצות בעלי דעות מיעוט יש אפשרויות שונות להשמיע את השגותיהם, אולם אין הם יכולים לעכב את הפעולה, אם רעיונותיהם אינם מושכים מספר משמעותי של תומכים.

יש לשים לב לכך שב"מוז קריק" התפתחה מסורת דמוקרטית עוד בטרם

הוקם הקואופרטיב. עובדה זו סייעה לשמור על מערכת פיקוח פתוחה לחברים. מקובל, למשל, שבאסיפות העובדים יציגו שאלות למנהלים, יבקרו את המדיניות ואת התוכניות המוצעות וישמיעו לסגל המנהלי הערכות חיוביות או שליליות על פעולותיו. לא מזמן הקדישה אסיפת העובדים יותר משעה לדיון בתקציב המוצע והוצגו בו שאלות מחושבות היטב בדבר עיתוי של תוספת שכר שהוצעה על ידי וועדת כוח־האדם. דרישות החברים לניהול אחראי ושיתוף של ממש, כשמאחוריהן עומדות תקנות חוקיות של קואופרטיב פועלים - כל אלה מצמצמים את הצורך בערובות חוקיות להבטחת זכויות החברים.

שלישית, בידי מערכת הפיקוח עוצמה של ממש, בעוד שלהנהלה חופש מספיק לנהל את עניני היום־יום. על מערכת הפיקוח מוטלת האחריות להתוות את המדיניות ולפתור בעיות בעלות חשיבות חיונית לארגון; עובדי ״מוז קריק״ מכוונים את פעולת ההנהלה והם מגבילים את אפשרותה לשנות באופן חד צדדי את כיוון הפעולה או לחתור תחת אופיו הדמוקרטי של הקואופרטיב. חשוב שהמערכת אכן, תתווה מדיניות למעשה (במקום להיות רק רשאי לעשות כן), כך שהמנהלים יקבלו את ההדרכה שהם זקוקים לה למילוי תפקידם. שהרי אם לא כן, תהיה ההנהלה חופשית לפעול כטוב בעיניה ולעתים קרובות תמצא את עצמה במצב בלתי־נוח, שעליה לקבוע מדיניות בו במקום (למשל להגדיל או להפחית את מספר העובדים) כדי שהמפעל יוסיף לעבוד כהלכה. ב״מוז קריק״ התחילו המועצה וועדת כוח־אדם, לפתח מערכת מקיפה של מדיניות ומטרות, כדי שלמנהלים תינתן אותה מידה של הדרכה והכוונה שהם זקוקים לה.

ולבסוף, מערכת הפיקוח עצמה צריכה ליות נתונה לביקורת ורוויזיה כאשר צרכי הקואופרטיב והחברים הולכים ומשתנים. ב״מוז קריק״ עיבד הועד המפקח המשותף למועצה ולחברים תוכניות ספציפיות כיצד לעמוד על יעילות הפעולה אחרי שלושה עד שישה חודשי הפעלה - כך שיוכלו להציע תיקונים אם וכאשר יהיה צורך בהם.

★ לסיכום

מערכת הפיקוח ב״מוז קריק״ היא בבחינת נסיון. זהו לפי מיטב ידיעתנו נסיון מלא ראשון להשלים את הזכויות המובטחות לפי חוקי־העזר של האיגוד על־ידי מערכת מקיפה יחסית של מיכניזמים שכוונתם להבטיח, כי החברים יהיו באמת מעורבים בפיתוחה של מדיניות ארגונם, ואף יעבירו אותה תחת שבט הביקורת מפקידה לפקידה. כן מבקשים כאן לפתור בעיות בעלות ענין לחברים הנוגעות בהם ביותר. הננו מתכוונים ללוות מקרוב את הפעלתו והתפתחותו של מפעל ״מוז קריק״, הן במגמה לשפרו ולתקנו, הן כדי לפתח רעיונות נוספים לתכנון ולהקמת מערכות פיקוח שיביאו תועלת לקואופרטיבים נוספים בשאר ענפי משק. נשמח לקבל ידיעות על מערכות פיקוח שמפעלים קואופרטיביים אחרים התנסו בהן.

HISTORY TODAY

פיטר סטאנסקי

אוטופיה ואנטי־אוטופיה

ויליאם מוריס וג'ורג' אורוול

אין ספק, שכל עוד העולם, שאנו חיים בו, חסר שלמות יהיו לנו אוטו־פיסטים הרואים בעיני רוחם עולם עתידי שבו ייעלמו כל הפגמים; ואין גם ספק, שכל עוד יהיה העולם בלתי־מושלם, יהיו לנו אנטי־אוטופיסטים שיראו בעיני רוחם עולם שבו יחמירו הפגעים של ימינו אלה בצורה דרמטית ויגיעו לשפל מבעית.

דוגמאות לשתי גישות אלה הם **ויליאם מוריס וג'ורג' אורוול** – והדבר בולט במיוחד בשני הספרים שאדון בהם כאן: "חדשות מאין־מקום" **למוריס**, שהופיע ב־1890, ו־"1984" **לאורוול**, שהופיע ב־1949. (חוששני שנשמע יותר ויותר על הספר האחרון בכל שאנו מתקרבים לאותו תאריך גורלי). מצידו של **אורוול**, בחירת התאריך היתה מקרית למדי. את ספרו כתב בשנים 1947 ו־1948 ופשוט הפך את הספרות 48 ל־84 ובהם בחר בשם הספר. בכך הוא סיפק סיסמה לעתידנים, כותבי המאמרים הראשיים ושאר החכמים בעלי הנטיות הספרותיות, שביקשו להעמיד זה מול זה את שנת 1984 במציאות מול שנת 1984 של **אורוול** (או להיפך).

מתוך History Today, כתב עת להיסטוריה, לונדון, פברואר 1983, כרך 33.

מכל מקום, יש לנו מצד אחד ספרו של **מוריס**, שהוא מקרה ברור של אוטופיה, ומצד שני **אורוול**, מקרה ברור לא פחות של אנטי־אוטופיה. דומני ששני הספרים ומחבריהם מאלפים ביותר הן בצידיהם הדומים והן בהבד־לים שביניהם.

גם **מוריס** וגם **אורוול** היו סוציא־ליסטים ושניהם שנאו את הסוציאליזם הממלכתי; שניהם חיבבו את המעמדים הקטנים, הנוחים לחיי הפרט, בעוד שהתיחסו באי־אימון לגודל, שכן חששו כי הפרט ייבלע בהמון. שניהם כתבו מתוך אי־שביעות רצון עמוקה מהמצי־אות שסובבה אותם. פחות מעשור מפריד בין מותו של **מוריס** לבין הולדתו של **אורוול** – ובכל זאת, מה שונה היה העולם שבו הגיעו לידי בגרות!

היה זה הגיוני לגמרי שבשלהי התקופה הוויקטוריאנית כתב מוריס, כאחת מעבודותיו האחרונות, רומן אוטופיסטי אופטימי ובו ביקש להוכיח כי האידיאלים, שלהם הקדיש את חייו, אמנם ניתנים להגשמה. היה זה הגיוני לא פחות, שאורוול, אשר כתב מקץ חמישים שנה של חייתיות ללא תקדים, החל בטבח שאירע בחפירות במלחמת העולם הראשונה ועד לשואה במלחמת העולם השניה, נתן לנו בספרו האחרון אנטי־אוטופיה צוננת, ללא פשרות, שבו הציג את הגשמתם של כל האידיאלים –

של כל מה שהאמין בו בעמקי נפשו – כדבר שאיננו אפשר.

בימי נעוריו, לפני שנעשה סוציא־ליסט, היה אורוול נוהג לזלזל במוריס, או יותר נכון באחת מתופעות הלוואי של התורה שמוריס הטיף לה – שאפשר לקרוא לה נטיותיו האמנותיות, תופעה מוזרה שהיתה אכן האופיינית לתנועה הסוציאליסטית באנגליה וכנראה גם במקומות אחרים. גם לאורוול היו שגיונות משלו ותמיד היתה לו עין חדה וגם לשון חריפה לתופעות מעין אלה. אולם עובדה היא, שקבוצות שוליות זקוקות לבית ולפני קום מפלגת העבודה רבים מהן נטו אל המפלגה הליברלית המהוגנת; בכך נתנו, לפי דעת כמה היסטוריונים, מכת מוות למפלגה זו. אכן, יתכן שזה נכון. ויש אירוניה בכך שהקמתה של מפלגה לצד שמאל של הליברלים אף משכה אליה אותם אנשי השוליים המוזרים – ובכל זאת עלתה מפלגת הלייבור לגדולה.

אין ספק שרסקין עבר מביקורת אסתטית לביקורת חברתית, או, נכון יותר, שמיזג את שתיהן בצורה מיוחדת לו, בהצביעו על הקשר ההדוק בין עבודה לאמנות. מוריס הלך בעקבותיו בנאמנות, אולם יתכן שמבחינת הקמתה של חברה חדשה היתה זאת טעות. אמרו להקים "ירושלים חדשה באנגליה הירוקה" וראו זאת לא רק כהבטחה אוטופית, אלא כתוכנית פעולה ממש. כך הכניסו ממד אסתטי יסודי – לפי דעתו של מוריס – לחברה החדשה העתידה לקום. בוודאי שהודות לכך נמשכו אל התנועה אלה שעניינים העיקרי היה אסתטי ולא פוליטי ונוצרו שוליים אולי "נחמדים" מדי ודומים יותר מדי למעמד הבינוני־העליון, שאין בכוחם להלהיב את ההמונים המדוכאים.

אולם, כפי שאמר אורוול, בכל אדם שמן טמון אחד רזה הצועק בקול ומבקש להשתחרר. בדומה לכך מסתתר בכל אנגלי קרתני ביותר – אחד אוהב יופי. אורוול היה אדיש ידוע לגבי חיצוניותו וסביבתו, ובכל־זאת אחד הקווים המאפ־יינים את ספרו, הרי הוא הכעור הפיזי של החברה המתוארת שם, הסביבה העירונית הגועלית המצטיירת לנגד עינינו. אצל אורוול כמו אצל מוריס הדברים הטובים, ביחוד אהבה וחיי מין, שמורים לסביבה הכפרית. במובן זה שייכים שני הסופרים למסורת האנגלית עתיקת הימים, שהיא לעיתים קרובות מסורת שמרנית המדגישה את יתרונות הכפר לעומת העיר. במידה זו או אחרת מקומם של אורוול ומוריס גם יחד במסורת הגדולה, הכאילו־נצחית, של הרדיקליות השמרנית ולכן יש מקום לספק אם היו באמת "אויבים סמויים" (ובמקרה של אורוול לא כל־כך סמוי) "של מעמד הפועלים". אנגלס התייאש ממה שנראה לו כסנטימנטליות אצל מוריס והסוציאליזם האוטופי שלו; ואילו אורוול מופיע לעיתים כה קרובות בתור פרקליט השטן ומגלה בשקידה כה רבה את הצדדים החלשים של הסוציא־ליזם ושל חבריו הסוציאליסטים, עד שלעתים אנו שואלים את עצמנו אם לא הפך בעצמו לשטן.

אף על פי כן, שניהם הכריזו על עצמם כעל סוציאליסטים, שניהם התייחסו אל החברה בביקורת ושניהם היו אנשי חזון, אם כי חזונותיהם היו שונים בתכלית. לא היה מנוס מכך שבסוף יכתבו ספרים כה דומים ובכל זאת כה שונים כמו "חדשות מאין־מקום" ו־"1984".

הן מוריס והן אורוול כתבו את יצירותיהם בתקופה של אכזבה יחסית. ספרו של מוריס הופיע בשנת 1890 בהמשכים בעיתון של הליגה הסוציא־ליסטית "קומונוויל", כשהליגה עמדה לפני התפרקות, ומוריס, שהיה עד אז הדמות הבולטת בה, ידו היתה על התח־תונה בוויכוח עם הסיעה האנרכיסטית. הריב הזה הוסיף לאכזבתו, אחרי שעוד ב־13 בנובמבר 1887, יום ראשון עקוב מדם, פוזרה אספה בלתי־ליגלית, אך שקטה בהחלט, של פועלים ורדיקלים לוחמים על־ידי המשטרה במידה רבה של אכזריות. אז הגיע מוריס לידי הכרה שאותה מהפכה חברתית, שאותה חשב לחיונית, לא תתחולל כנראה בימי חייו.

ברומנים האוטופיים יש מעין פיצוי לאכזבות של חיי היום־יום. כך מתאר מוריס את המהפכה (במהדורת ה״קומונוול״ של ספרו) בתור כעין התקוממות ספונטנית של מעמד הפועלים המובילה לנצחונם, המתחוללת בשנותיה הראשונות של המאה העשרים. אלא שבשנת 1891 הוא נעשה יותר פסימי, וכשהופיע הרומן בצורת ספר באותה השנה הזיז את תאריך המהפכה בחמישים שנה וקבע אותה לשנת 1952.

האמת ניתנה להיאמר: בזמן הזה באמת אכן התחוללה כבר מין מהפכה למחצה, והוקמה והתחזקה מדינת הרווחה מוקדשת למין סוציאליזם למחצה, שמוריס היה שונא אותו ואורוול קילל אותו בהשלכתו לשנת 1984. נראה כאילו שני התיאורים של העולם לאחר המהפכה, זה של מוריס וזה של אורוול, נפגשים בנקודה אחת, כשאורוול מתאר כעין צד שני של המטבע – את הסכנות הטמונות באפוטרופסות של הצי־הסוציאליזם הממלכתי, אותו הגשימה ממשלת הלייבור.

״חדשות מאין־מקום״ היה ספרו החשוב ביותר של מוריס בתקופה אחרונה זו של חייו וניתן לומר שזו בכלל יצירתו הספרותית החשובה ביותר. זוהי אחת האוטופיות הגדולות ודומני שאותה קוראים עתה יותר מכל שאר כתבי מוריס, אם כי חוג הקוראים אינו מתקרב אפילו לאותם המיליונים המתרגשים ונחרדים מ״1984״. במובנים רבים הננו מוצאים בספר זה את תמצית מחשבתו של מוריס ואת תקוותיו לאנגליה ולשאר חלקי העולם.

הדברים כאילו צריכים להתרחש בעתיד – ז.א. כמה שנים אחרי 1952 – אולם תוכן הספר עלה על דעתו של מוריס עקב טיוליו על נהר התמזה, (באחד באוגוסט 1880 ושוב כעבור שנה). אותה נסיעה מאנגליה העירונית לזו הכפרית, מאי־שביעות רצון לשביעות רצון משתקפת בשליש האחרון של הספר, שנכתב בסוף העשור. הדחיפה הבלתי אמצעית להתחלת הכתיבה היתה הופעתו בשנת 1887 של ״במבט לאחור״ לאדוורד בלאמי, שהציג תאור אוטופי של בוסטון בשנת 2000 – תאור שבעיני מוריס היה מכניסטי ביותר. העציבו אותו גם המסות של הפאביאנים שהופיעו ב־1889, שדיברו בזכות מדינה, המחסלת אמנם את הרעות הרבות של המצוקה ושל החברה הקפיטליסטית, והמספקת את צרכיו החומריים של העם, אך שחסרים בה כל הערכים הרוחניים שהחברה החדשה חייבת לספקם – ובעיני מוריס זאת היתה הנקודה המכרעת.

״חדשות מאין־מקום״ (זהו כמובן התרגום למילה אוטופיה) – משתמש בנוהג מקובל לסיפור המעשה. ה״אני״ המספר את העלילה (והנקרא ״האורח״) מתעורר באחד מימי העתיד בבית מוכר לו; למעשה זהו ביתו, אלא שבינתיים הוא הפך לבית הארחה על גדות הנהר, ששוב אינו מזוהם ודגה רבה בו. המספר מוצא חברה הפועלת לפי הכלל של ״קטן הוא יפה״, ממשלתה ומשקה מתנהלים בשיטה ביזורית וביחידות ייצור קטנות. עד לזמן האחרון היו בוודאי אומרים שגישה כזו לעולם המודרני היא רומנטית ובלתי־מעשית ללא תקנה. והנה, בימינו יש לפחות כבר אחדים, החושבים כי כך אמנם צריך לנהוג, כדי שהחברה הבלתי־מאוזנת שלנו לא תתמוטט ותקבור את כולנו. הוכחה לכך הן הקומונות של שנות ה׳60 ותחילת שנות ה׳70; ואפילו לבושם המוזר, המזכיר את ימי הביניים, של הנקראים ״היפי״ או ילדי הפרחים דומה ללבושם של אנשי האוטופיה אצל מוריס.

ברם, חוסר המציאותיות ב״אין־מקום״ זה אינה דווקא בצורת החברה, אלא בהנחת היסוד השניה של מוריס: בקביעתו שבני אדם אינם תוקפניים בהכרח. אבל הרי זאת היתה הסיבה, שרוב הקומונות לא הצליחו להוסיף להתקיים: בני אדם אין להם היכולת לקיים יחסי שלום ביניהם לאורך ימים. מוריס חשב שאשמת הקפיטליזם היא,

כי בני אדם מנוכרים מעצמם, מהזולת, מעבודתם ומסביבתם. יתכן שהוא צודק, אלא שלצערנו טרם נוצרה חברה – ולא חשוב כיצד תגדיר את עצמה: קפיטליסטית, קומוניסטית או אפילו דמוקרטית כשלנו – שתדע להתגבר על גילויי התוקפנות הצפונה בטבע האדם.

ובכן, אם רק נתעלם מאבן נגף קטנה זו ששמה "מציאות", מה נהדרת היא האוטופיה שמוריס מצייר לנו! אין במדינתו מימשל מרכזי; בוטלו בתי משפט ובתי הסוהר, יש רק שורה של קומונות המנהלות בעצמן את ענייניהן והן מקיימות קשר ביניהן. עם גמר המהפכה בא גם הקץ לאלימות, ככל שהיתה; עד מהרה נעשתה החברה שלווה והבריות חיים בארמונות נאים, כפריים, בהתאם לחלום האנגלי על חיים שקטים בחיק הטבע. כל הכיעור נעלם ואין עוד עושר ועוני. הושג שיוויון; העולם דומה לסדנא, שמוריס ושות' תכנן אותה, ויושבי המקום למדו את הלקח של מוריס, כי הנאה מעבודה גורמת גם למעשים נאים יותר.

אין ספק, יש מחיר שצריך לשלמו תמורת אידיליה זו – ודומה שזה העדר חוש העבר. האווירה בחברה חדשה זו היא לא־אינטלקטואלית ואולי אף אנטי־אינטלקטואלית: דומה שאף לא אחד קורא ואין גם כל עניין בכך; הבריות מנהלים חיים בריאים באוויר הצח. אבל הילדים לומדים לקרוא בגיל צעיר (כמו מוריס) והם אף רוכשים להם ידיעה של לטינית ויוונית. זוהי חברה קרובה לצד הקרתני במקצת של האופי הלאומי האנגלי. מתגלה שם הפיתוי הנפוץ אצל אינטלקטואלים להימשך יתר על המידה אל חיים בלתי־רוחניים, מתוך מחשבה שזאת צורה טובה יותר להשגת האושר. בחברה זו אין השכלה פורמלית. חיים בסביבה כפרית, בחיק הטבע וזוהי ערובה לחיים מאושרים.

■

אכן, האמרסמית, על גדות הנהר תמזה – זהו נוף שונה ועדיף על זה המתואר ב־"1984" שבו אורוול מבקש, לפי דעתי, לשרת אותם הערכים, ששימשו השראה למוריס: האמונה בחיים אנושיים מלאים, והגשמה עצמית לפרט. אלא שהוא עושה זאת בצורת **אנטי־אוטופיה.**

מוצאו המעמדי של אורוול דומה לזה של מוריס ודומה היתה גם המסורת שספגו: שניהם השתייכו למעמד הבינוני. בין אבותיו של אורוול היו אפילו אצילים ומכל מקום פקידים בשרות הציבורי ואנשי כנסיה. אביו של מוריס היה סוכן בבורסה, בעל מעמד חברתי נחות אך אמיד בהרבה ממשפחתו של אורוול, ומצבו של זה היה פחות יציב מבחינה חומרית ונפשית. גאונותו התבטאה, בין השאר, ביכולתו לעמוד על התכונות האופייניות של המעמד – מה שעשה אותו למייסדה של הסוציולוגיה הספרותית. אורוול עזר להגביר את ההכרה בגוונים של המשטר המעמדי האנגלי. הוא היה פסימיסט הרבה יותר ממוריס. בעוד שהאחד בחר להציג את העתיד באור חיובי, השני עשה זאת באור שלילי – וזה היה פועל־יוצא לא רק ממזג שונה, אלא גם מהיסטוריה. כשאורוול התיישב בחוותו שבאי יורה בשנת 1947, כדי לכתוב את ספרו, פעמה בו אז, כמו ברבות מיצירותיו, נוסטלגיה לחוש ההשתייכות, שלפי דעתו היתה קיימת בעבר, עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה בערך. הוא חשב שעולם כזה אפשר גם בעתיד, אם ישרור סוציאליזם אמיתי ופורה. החברה שצייר בספרו היתה דוחה ביותר: מיפגש לשתי דקות של שנאה והפגנות בכיכר הציבורית (דומה מאד לכיכר טרפלגר, שהיתה המקום המיועד למחאות רדיקליות בימי מוריס כמו לפניו וגם מאז).

אורוול כתב ממצב של אכזבה גדולה בהרבה ממצבו של מוריס; אלא שגם מוריס, עם כל האופטימיות השופעת שלו, ידע, שהמהפכה לא תלך בכיוון הרצוי, והוא ביטא זאת ב"חלומו של ג'ון באל" (1888): "בני־אדם נלחמים והם מנוצחים בקרב, והדבר שלמענו נלחמו מתגשם למרות המפלה, אלא שאז מתברר, כי לא לכך התכוונו

והבאים אחריהם צריכים להילחם למען מה שהתכוונו בסיסמה חדשה".

לאורוול היו שנות אכזבה נוספות ושלא כמוריס הוא היה מסוגל מבחינת מזגו לראות את הדברים באורם החמור. אם אורוול נטה לפי מזגו לראות תמיד את הגרוע ביותר, הרי שההיסטוריה סיפקה לו חומר. הוא השתתף במלחמת האזרחים בספרד (מוריס לא התנסה מעולם בחוויה כזו) ושם ראה אורוול מקרוב כיצד בוגדים במהפכה. ל"ביעור טראגי" זה נוספה "בגידת השמאל", החוזה בין הנאצים לסובייטים, ואח"כ המלחמה עצמה. אורוול לא ידע מעולם רמת־חיים גבוהה ולכן לא סבל ביותר מהמחסור ששרר בימי המלחמה, אם כי זה לא הוסיף לבריאותו שהיתה תמיד רופפת. וזה גם זירז את פטירת אשתו ב־1945. אולם המלחמה והמחסור שהלך והחריף עוד אחרי הנצחון, עם התחלת משטר הצנע, כל אלה המחישו לאורוול כיצד עלולה להיראות האנטי־אוטופיה. אפילו יותר ממוריס – שלא אהב את הפשטנות המיכניסטית של בלאמי – ידע אורוול כיצד תוכל הטכנולוגיה המתקדמת, עם הקרניים ומכשירי הציתות שלה, להפוך את החיים המודרניים לגיהנום.

הן מוריס והן אורוול, בהתאם למסורת של הרדיקליזם הבריטי, פניהם היו מופנות אל העבר. דבר זה אינו מתבלט כל כך ב"1984" כמו בשאר כתביו, ביחוד ברומן המסורתי האחרון שלו "לעלות על פני השטח, כדי לנשום" (To come up for air) שבו הוא כותב במעט באותה מידה של רומנטיקה על אנגליה בתחילת המאה שלנו כמו מוריס בכותבו על המאה ה־14. כיוון הנסיעה ב"חדשות מאין־מקום" הוא מערבה והסיפור מסתיים אי־שם בקרבת מקור התמזה. בדומה לכך נוסעים גם ווינסטון וג'וליה מתחנת פדינגטון מערבה ואהבתם מגיעה לידי מימוש אי־שם בסביבה הכפרית. בשני הספרים הננו מוצאים באמת גישה דומה לעניני מין ואהבה, אם כי במקרה של מוריס זה לא היה עדיין דבר מקובל; אמונה והערצה לטבעיות של בעל החיים; ולפי המסורת האנגלית הגדולה, טובה לכך הסביבה הכפרית.

אולם בפרט אחד מני רבים ישנו הבדל רב בין אורוול למוריס. זהו ענין מעניין ביותר להיסטוריונים ולקוראי כתביהם - עמדתם לגבי העבר. אצל מוריס ישנו אחד בא־בימים, המתואר כ"רוטן", סבא של גיבורת הסיפור, המוצא שאוטופיה היא מקום משעמם והוא מתגעגע לעולם, שבו יש יותר חשיבות לספרים. מוריס מציג את "הרוטן" לא בלי אהדה – יתכן אולי שאכן יש בספרים נחמה לליקויי העולם – אולם הוא חש כנראה שאין מנוס מכך שבאוטופיה תשרור אווירה אנטי־אינטלקטואלית. אם כי חלק גדול של הספר מוקדש לתאור התפתחות המהפכה, הרי העבר מוזכר בעיקר כדבר שצריך להיפטר ממנו. הכרת העבר חשובה לסיפור, אך לא לחברה. להיסטוריונים לא תהיה תעסוקה רבה בארץ האוטופיה של מוריס.

בחברה של אורוול, לעומת זאת, יש להם תעסוקה מלאה ואופן עבודתם הוא חסר בושה, הרסני, בגידה מוחלטת במקצוע. כשם שהספר הוא אנטי־אוטופיה, כן ווינסטון סמית מועסק כאנטי־היסטוריון. עבודתו היא שכתוב העבר ב"משרד האמת", כך שהעבר יתאים לתמורות האחרונות בקו המפלגה. הרעיון בא מנסיונו של אורוול במלחמת האזרחים בספרד. שם ראה כיצד עיתוני הצדדים היריבים משנים את העובדות לפי צרכי הפוליטיקה ללא התחשבות כלשהי באמת. סילופים כאלה היו ידועים גם לפני־כן, אך השימוש בהם היה נראה גס ביותר בהתקפותיהם של הקומוניסטים על פאו"ם (יריביהם הטרוצקיסטים), שאורוול שרת בשורותיהם – שינויים נעשו בקלות רבה; הקו הקומוניסטי השתנה מהקצה אל הקצה בשעת החתימה על החוזה בין הנאצים לסובייטים, ושוב, אחרי שהרוסים נכנסו למלחמה. התמימות נעלמה במלחמת

העולם הראשונה והציניות הוכתרה בשניה. תפקידו של **וינסטון** לשנות עיתונים מתקופה קודמת באמצעות מכשירים טכניים, כדי שיתאימו לקו המפלגתי האחרון, היה נראה אולי כבלתי־סביר ואפילו "אוטופי" בעת כתיבתו של אורוול, אולם בימיני אלה של מחשבים ורשמקולים, אכן, סביר יותר על המידה להכניס שינויים בסרטים או מיקרו־פילמים לפי דרישה.

בעיני **אורוול**, חברה שאבדה לה ההיסטוריה שלה, היא חברה שאבדה לה גם הגינותה: "העבר הוא זה שעליו מסכימים המיסמכים וזכרונות. והואיל והמפלגה שולטת שליטה מלאה ברישומים וגם במוחות חבריה, הרי העבר הוא מה שהמפלגה רוצה שיהיה". השליטה בזכרונות מתבצעת באמצעות "המחשבה הכפולה". בסופו של דבר הצליחה המפלגה בעזרת המחשבה הכפולה לעצור את מהלך ההיסטוריה .

במעמד הפוליטי האירוני והאופ־טימי, שבו מציג את עצמו **או'בריין** כאויב המפלגה, שותים הוא, ווינסטון ויוליה לחיים. **או'בריין** שואל למה להרים את הכוס: "לאובדן משטרת המחשבות? למותו של האח הגדול? לאנושות? לחיי העבר!, אמר **וינסטון**. העבר הוא חשוב מכל, הסכים **או'בריין** בפנים רצינייים".

מוריס כתב בעידן מוקדם יותר (**אורוול** גם היה מדגיש: בעידן טוב יותר) והוא נטה יותר לראות את הצד החיובי ולהאמין בהנאות ובשמחה שצריכה ללוות את העבודה. ראייתו של אורוול היתה צוננת יותר. הוא היה מודע לביטוי "גן עדן עלי־אדמות" הנדבק למוריס. במאמר על **ארתור קסטלר** הוא מגנה אותו על עמדה פו־ליטית הדוניסטית שהביאה אותו למח־שבה שגן עדן עלי־אדמות הוא דבר רצוי: "אולם בין אם רצוי בין אם לאו, יתכן שאינו אפשר כלל. יתכן שלא ניתן בכלל לסלק מידה של סבל מחיי האדם ויתכן שגם מטרת הסוציאליזם איננה להגיע אל עולם מושלם, אלא רק לעולם 'טוב יותר'. כל המהפכות נכשלו, אך לא כולן נכשלו באותה מידה".

כאן משתמש **אורוול** במונח 'גן עדן עלי־אדמות' כמילת גנאי. זה נכתב בשנת **1944**. אבל כעבור שנתיים, בסקי־רה על שורה של ספרים בנושא הסוציא־ליזם, הוא השתמש במונח במובן חיובי יותר: "גן העדן עלי־אדמות מעולם לא יצא אל הפועל, אבל דומה שהרעיון עומד בעינו למרות הקלות שבה פוליטיקאים מעשיים מכל הסוגים יכולים לעשות ממנו חוכא ותלולה. ביסוד הרעיון מונחת האמונה שהאדם הוא הגון ביסודו והוא מסוגל להתפתחות בלתי־מוגבלת. אמונה זו היא הכוח הדוחף העיקרי במסורת הסוציאליסטית... אולי מותר להגיד שהאוטופיסטים, שהם כיום מיעוט קן מפוזר, הם נושאי הדגל האמיתיים של המסורת הסוציאליסטית". ב־1948 הוא כתב על "חדשות מאין־מקום" וספרים אחרים מסוג זה: "יש בהם לפחות מבט מעבר לתורי המזון והמריבות הקטנוניות בין המפלגות; הם מזכירים לתנועה הסוציאליסטית את מקורה הראשון שכמעט נשכח: את האחווה בין בני־אדם".

ברי שזאת היתה אחת המטרות בספרו של **מוריס**. אולם אם להביא בחשבון את האווירה הקשה השוררת ב־"1984", נתקשה לומר שהמטרה היא דווקא אחווה. מיד אחרי פרסום הספר השתלטו עליו אנשי המלחמה הקרה **ואורוול** נאלץ לפרסם שורה של הצהרות מכוונות בעיקר לאמריקה האנטי־קומו־ניסטית, שבהן הדגיש מחדש את אמונתו בסוציאליזם ובמפלגת העבודה. אכן, כפי שראינו ב"דרך לרציף וויגן" **אורוול** היה מסוגל להיות פרקליט השטן מבריק מדי. ואולם דומני ששניהם, גם **מוריס** וגם אורוול, דבקו בכל ליבם ברעיון החברות – ואולי מפני שהיא חסרה לשניהם בחייהם הם. הננו מוצאים חברות שנהרסה בין יוליה ווינסטון ואו'בריין ב"1984"; הנושא לא עובד כראוי ובמסגרת הספר הסוף מוכרח להיות רע. ובכל זאת, גם בעמודים

אלה, מלאי היאוש, הנך מוצא מקור של חיוניות, שינוי אפשרי וגאולה.

חלקית זה בא מפני שבליבו של **אורוול** – כמו אצל **מוריס** – קינן אי־אימון אנגלי טיפוסי באינטלקטואלים; או, אם לומר זאת בצורה חיובית יותר: שניהם האמינו כי בני־אדם אנגלים רגילים ינצחו בסופו של דבר ויקימו חברה סוציאליסטית. זהו ענין של אמונה במובן הפשוט של המילה – הגם בהתאמה עם קווי היסוד של האופי האנגלי.

הצורה שבה מופיעה אמונה זו זורקת, כמדומני, אור על עצם מהותה של אנגליה; יש בה רמזים על הצדדים בעלי כוח־משיכה גם לעתיד בכת־ביהם של מוריס ואורוול. אצל אורוול, התכונה החוזרת ונשנית והמושכת ביותר, היא לדעתי, התחשבותו בפרט הפשוט ובעל ייחוד משלו: איש המי־ליציה הספרדי, שאותו ראה לרגע בלבד בקסרקטין, ולא שכחו; הנווד הנחמד; המשפחה ליד האח; וכל השאר שבעיניו היוו חברה אנגלית אידי־אלית, חבה שתיהנה מהצדדים החיו־ביים של המסורת האנגלית, אבל תהיה משוחררת מניצול. זו היתה גם אמונתו של **מוריס**. ספרו של מוריס היה בעיין חלום אוטופי; ספרו של **אורוול** חלום בלהות. אך קצת במפתיע לשניהם היה חזון דומה: שאנגליה והעולם כולו יזכו למשהו טוב יותר.

ג'ורג' אורוול

ויליאם מוריס

Capital&Class

דונלד מק־קנזי

מיליטריזם ותיאוריה סוציאליסטית

בתחילת שנות ה־80 חזר המיליטריזם למרכז הזירה הפוליטית. במבט אחורה נראה לנו חודש דצמבר 1979 כקו מפריד מכריע (אף על פי שאת שורשי הארועים דאז יש לחפש בתקופה מקודמת יותר): נאט"ו אישר את החלטתו הקודמת להציב כשש מאות טילים גרעיניים חדשים ובעלי דיוק רב ביותר באירופה וחיילים סובייטיים פלשו לאפגניסטן. התחדשה המלחמה הקרה, אך במקביל חלה גם התעוררות דרמטית של תנועת השלום. זו היתה תנועה גדולה יותר ונפוצה מבחינה גיאוגרפית מהתנועות הקודמות נגד הנשק הגרעיני ותוך שנתיים הספיקה התנועה החדשה לשנות את האקלים הפוליטי באירופה המערבית במידה ניכרת; היו לה שלוחות גם במזרח וגם מעבר לים האטלנטי.

באופן מיוחד התבלטו שאלות המלחמה בפוליטיקה הבריטית, יותר מבכל זמן מאז סואץ. הסכסוך הברוטלי "הקטן" בדרום האוקיינוס האטלנטי לימד אותנו לקחים בלתי־נעימים ביותר: מלחמה עשויה עדיין לזכות בתמיכה עממית ניכרת; סכסוך שולי, שלכאורה ניתן לפתרון, עלול להוליד מלחמה; לא קל לתרגם את ההישגים הניכרים, שבהם זכה ה"מסע למען פרוק הנשק הגרעיני" בשורות הלייבור וגם מחוץ להן למלחמה "קונבנציונלית", גם בשעה שנשק גרעיני נמצא באזור הקרבות.

נוכח מצב זה התעורר מחדש הניתוח של בעית המיליטריזם בידי הסוציאליסטים, שהוזנח במשך תקופה ארוכה[1]. במאמר זה הנני מתכוון לתרום את תרומתי, בעיקר על־ידי סקירת המקורות שבתוך המסורת המארקסיסטית במובן הרחב של המילה. לא אטען שאני מקיף את כל המקורות הללו[2]; גם לא אומר שבידי פיתרון לקשיים המתגלים בניתוחים קודמים של המיליטריזם. ובכל־זאת דומה, שישנם תחומים שבהם חשוב פיתוח התיאוריה. אין כוונתי להגיד, ש"התנועה" זקוקה לתיאוריה "נכונה", פן תרד מהפסים. עמדה כזו - פרי היהירות הטיפוסית של אינטלקטואלים מארקסיסטיים - תהיה במקרה הטוב תפישה פשטנית אידיאליסטית של המצב האמיתי

דונלד מאק־קנזי קשור גם לוועידת הכלכלנים הסוציאליסטיים וגם למסע למען פרוק הנשק הגרעיני באזור אדינבורו; הוא היה פעיל בוועדה "להפסקת המלחמה" נגד המלחמה באיי פוקלנד. הוא מרצה לסוציולוגיה באוניברסיטת אדינבורו.

מתוך Capital and Class , מוצא לאור ע"י "הוועידה של כלכלנים סוציאליסטיים", לונדון, אביב 1983, מס. 19. בגלל אורכו של המאמר המקורי הוא מתפרסם כאן בקיצורים, תוך נסיון שלא לפגוע בטענות המחבר.

ושל התנאים המעצבים את גידולן וניוונן של תנועות חברתיות ופוליטיות. ובכל־זאת נכון, שאחרי תקופת פריחה התחלתית של תנועה, כגון תנועת השלום, מגיעה לרוב תקופה, שבה כדאי לבדוק היכן עומדים לצבור משאבים ולנסח מחדש את המטרות. בחלקו - אך רק בחלקו - יהיה תפקידו של תהליך זה לבדוק מקרוב למה אנו בעצם מתנגדים? מהם שורשי הענין? במה הוא מתגלה? במה הוא חזק ובמה הוא חלש? ומהם קשריו לשאר התופעות בחברתנו.

משמעותו של "מיליטריזם"

בתחילת מחקרנו הננו נתקלים בבעית הגדרה מסובכת. אין אחדות דעים בדבר משמעות המונח "מיליטריזם". איני מתכוון להיכנס כאן לוויכוח סימנטי. לכן הנני מציע הגדרה פשוטה, אך מועילה: מיליטריזם הוא מצב שבו המלחמה, או הכנת אמצעי המלחמה, הם ענין חברתי חשוב ביותר, הדורש חלק ניכר של המשאבים ונהנה גם ממידה רבה של לגיטימציה.

ברם, נגדיר את הענין ככל שנרצה, לנו נחוץ מונח כזה, כדי לתת שם לתופעה חיונית ונפוצה בקפיטליזם בימינו. (ברי שאין זאת אומרת, שרק החברה הקפיטליסטית היא מיליטריסטית או שכל המשטרים הקפיטליסטיים בימינו מיליטריסטיים באותה מידה; ברור שאין זאת אמת). אולם לא אוכל להעמיד פנים כאילו בחירת המילים היא נייטרלית. אם נדבר על "מיליטריזם" ולא על "השמדתיזם" - זהו ביטוי אהוב על **א.פ. תומפסון** - הננו אומרים בין השאר, שלא הדחיפה להשמדה המונית היא הקובעת. אם נדבר על 'מיליטריזם" ולא על "המלחמה הקרה", פירושו של דבר שלא רק המחיצה בין מזרח למערב ראויה לתשומת ליבנו. אם נדבר על מיליטריזם ולא על הדחיפה למלחמה, זה צריך להזכיר לנו, ששימוש יעיל מחבינה פוליטית **בנשק** אינו מגיע לעתים קרובות ללחימה ממש. מובן שאלה המשתמשים במונחים אלה רחוקים מלהבין כל המשתמע מהם; לכן כדאי לבחור במונח, שיש לו אמנם קשיים ודו־משמעות, אולם הוא מתאר את היקף הענין שאנו מתנגדים לו[3].

שני תנאים מוקדמים להצלחה במלחמה, שהיא הטעם למיליטריזם. צריך להכריח - או לשכנע - בני־אדם, לרוב גברים, שילכו להילחם, וצריך לאמן ולארגן אותם לכך בצורה יעילה; על תנאי מוקדם ראשון זה אעמוד להלן. שנית, צריך לספק לאנשים אלה את כל הכלים הדרושים כדי שיוכלו להילחם: מזון, בגדים, קורת־גג, כלי הובלה, ומעל לכל נשק. עם התפתחות הלחימה נעשה תנאי מוקדם אחרון זה בולט יותר ויותר בחשיבותו. תשומת־הלב והוויכוח מתרכזים בנשק יותר מבכל דבר אחר וכיום מוציאות המדינות הקפיטליסטיות המתקדמות לא פחות על רכישתם של כלי נשק ממה שהן מוציאות על משכורות, אימונים וארגון האנשים שצריכים להשתמש בהם.

אם כך, צדק **אנגלס** באומרו ב־1878, בהעמידו את שאלת הייצור וההשגה של כלי נשק במרכז הניתוח המארקסיסטי של הכוח הצבאי. ובכן, כיצד מייצרים נשק?

עד לזמן האחרון נהגו המדינות לארגן במישרין את ייצורם של כלי הנשק בהשתמשם במקורותיהם שלהם וגם בעובדים שלהם. אניות הקרב מעץ מונעות בכוח הרוח שעליהן היתה עוצמת בריטניה המוקדמת, היו מיוצרות במספנות של הוד מלכותו. גם מחסני הנשק לכוחות המזויינים של ארה"ב - שבהם גם פותחו טכניקות חשובות ביותר לקראת הנהגתו של הסרט הנע - נמצאו אף הם בבעלות המדינה. אולם בסוף המאה ה־19 באירופה, והרבה יותר מאוחר בארה"ב, התחיל ההון הפרטי להיכנס לייצור הנשק. הפירמות הגדולות שבהם המדובר: **וויקרס, קרופ, מיטסובישי, לוקהייד, בואינג** וכו', הפכו תורמים מרכזיים ליכולת הלחימה של ארצותיהם. סוגים מסויימים של כלי נשק עדיין מיוצרים אך ורק על־ידי המדינות ומובן שזה נכון במיוחד לגבי הרכבתן של פצצות אטומיות. אולם האמצעים להעברת הפצצות האלה למטרתן וכן מערכות התקשורת והפיקוד, שרק הודות להם אפשר להפעילן, מיוצרים בארה"ב

במידה רבה על־ידי ההון הפרטי, בעוד שבממלכה המאוחדת הייצור נמצא בידי הון מעורב: חלקו פרטי וחלקו מולאם או מולאם למחצה, כגון "בריטיש איירוספייס" הפועל בהון עצמאי לכאורה. הנשק "הקונבנציונלי" – מונח סתמי ומטעה המתיחס לשורה של כלי נשק, שיכולתם להרוג ולפגוע גדלה במידה עצומה מאז 1945 – מיוצר גם הוא בעיקר על ידי הון פרטי.

אולם תהיה זו טעות לראות בייצור הנשק לא יותר מדוגמה קלאסית של ייצור קפיטליסטי לשוק. לא רק שישנו מספר קטן יחסית של יצרנים עיקריים כשלעצמה, תופעה רגילה למדי בקפיטליזם בשלב התפתחותו המאוחרת, אלא שעד לזמן האחרון לא היה קיים אלא קונה אחד: המדינה. אמנם גם זה אינו מצב מיוחד לייצור הנשק. אלא שבצרוף גורמים נוספים עומדת לפנינו מערכת ייצור שונה לגמרי מזו שמארקס ניתח אותה ב"הקפיטל" וגם שונה מזו המקובלת.

מערכת ייצור הנשק

רק בשלב אחד יש התחרות נורמלית בין הפירמות העוסקות בייצור הנשק – השלב הראשוני של מחקר ופיתוח, בטרם מגיעים לייצור. אם המדובר, למשל, בטיל חדש שרוצים לפתחו, אזי יתכן שכמה פירמות מנסות לזכות בחוזה לעבודת הפיתוח הראשונית. למעשה, רק למספר קטן של פירמות היכולת לקחת על עצמן משימה כזו, ויתכן שהמספר עוד יקטן בשל קשרים לטווח ארוך בין אחת הפירמות לבין המוסדות הצבאיים המעונינים. הן בואינג והן לוקהייד מסוגלים לתכנן ולבנות טילים איסטרטגיים גרעיניים גדולים, אך למעשה נעשה לוקהייד לספק הצי, בעוד שבואינג הוא ספקו של חיל האוויר. יתכן מאד שבארצות אחרות ישנה בכלל רק פירמה אחת המסוגלת לייצר את אותו סוג הנשק, כך שההתחרות נעלמת אפילו בשלב הזה.

משנחתם חוזה הפיתוח הראשון, אין עוד התחרות, ולהוציא מקרה של חיסול התכנית כולה, הפירמה והמדינה קשורים יחד לכל אורך תקופת הפיתוח והייצור של אותו כלי נשק. לגבי כלי נשק מסובכים, כגון טילים או מטוסים, זוהי תקופה ארוכה למדי, עשר שנים או יותר, ומכיוון שמדובר בחידוש טכני, הרי אי־אפשר לקבוע מראש בדיוק את הדגם או את המחיר. כך הופכים ייצור הנשק ושאר העבודות הדורשות רמת טכנולוגיה גבוהה למשהו שונה מעבודות אחרות המבוצעות בשביל המדינה לפי חוזה. הפירמה תהיה מעונינת לשנות את החוזה ככל האפשר, כשרק מסתיים שלב ההתחרות – שכן במקרים רבים מגישים הצעה נמוכה, בלתי־ריאלית, כדי לזכות בחוזה. מקרה רגיל הוא שחוזים "מתנפחים" ב־50%, 100% ואף יותר, לעומת ההערכה המקורית בשעת התכנון.

קביעת המחירים נעשית לרוב על בסיס "קוסט-פלוס": מחזירים לפירמה את כל הוצאותיה בצרוף אחוז רווח מוסכם. אחוז זה נראה נמוך – בארה"ב אינו מגיע, במקרים רבים, ליותר מ־4-5%. שומרים על אחוז נמוך, הן כענין של מדיניות והן, לפעמים, בעזרת קנסות על קבלני משנה. אולם רווחי הפירמות לעיתים הרבה יותר גדולים, 15-30% ואף יותר. זאת מפני שצרכי ההון שלהן קטנים, שכן הציוד (מכונות וכו׳, ולעתים אף בתי־חרושת שלמים) נעמדים לרשותם על־ידי המימשל. כן נהוג לתת להם תשלומים חודשיים, עד לחשבון, עבור עבודה מוגמרת בחלקה. יתרה מזו: ייצור נשק יכול לשמש סובסידיה סמויה לשאר פעולות הפירמה. הוצאות המחקר והפיתוח מוחזרות במלואן, לעתים ללא התחשבות בתוצאות, וללא הגבלות על ניצול העבודות שנעשו על חשבון הצבא למטרות אזרחיות.

שיעורי הרווח שונים במידה רבה מפירמה אחת לשניה. ייצור הטילים, שבו ממשלת ארה"ב מספקת כמעט את כל המבנים והציוד, הוא רווחי ביותר. שונה הנוהג לגבי מספנות וגם הרווחיות שם נמוכה הרבה יותר. פירמות גדולות מצליחות יותר מקטנות.

לידם נופל התפקיד של קבלן ראשי בחוזים השמנים, בעוד שלפירמות הקטנות נותרת עבודה כקבלני משנה, שהיא הרבה פחות רווחית ונתונה לתנודות מהירות. בידי הגדולים בלבד המונופולין של המפעלים שבבעלות הממשל וגם ציוד ששוויו מגיע לכ־50 מיליארד דולר אחרי ההפחתות. מעל לכל, בידם מתרכז הכסף הרב הניתן למחקר ופיתוח.

ייצור הנשק, תהליך העבודה וחוק הערך

בדברו על ״הערך״ בפרק הראשון של ״הקפיטל״ מדגיש מארקס שבערכו של מצרך לא ישתקף הזמן הדרוש למעשה לייצור, אלא הזמן הדרוש מבחינה חברתית. יצרנים ״בלתי־יעילים״ הצורכים יותר זמן עבודה מהמינימום הדרוש מבחינה חברתית, יהיו נאלצים למכור את תוצרתם באותו המחיר כמו יצרנים ״יעילים יותר״. מארקס מצביע על דוגמת האורגים בנול־היד הנמחצים על־ידי תחרות הנול המיכני, החוסך זמן עבודה, משמע שהם נמחצים ע״י ״חוק הערך״.

מארקס קובע, איפוא, שממש בליבו של הייצור הקפיטליסטי נמצאת השאיפה לצמצם עד למינימום את זמן העבודה הדרוש לייצור המצרכים. אולם הוא מזכיר לנו ששאיפה זו יכולה להתממש רק הודות לחוקי ההתחרות החמורים (בכרך הראשון של ״הקפיטל״). בייצור הנשק מושעים חוקים אלה במידה ראויה לציון, אפילו בקפיטליזם המונופוליסטי של ימנו. הייתי אומר כי ייצור הנשק מבודד במיה רבה מהשפעות חוק הערך.

אין למעשה מה שימריץ את הקפיטליסטים לצמצם את שעות העבודה הדרושות לייצור הנשק. המבנה המוסדי של ייצור הנשק נותן ממש פרס לאותן הפירמות המעלות את הוצאות הייצור ולא לאלה המורידות אותן. ומכיוון שהנשק ברובו, לפחות עד לזמן האחרון, אינו מגיע לשוק, אין למעשה תהליך של מיקח וממכר, שבו היו משווים שעות עבודה של מצרך אחד עם אלה של שני. אין תהליך של מיקח וממכר; אולם, כפי שמדגישה מארי קלדור (Kaldor – 1982), יש קנה־מידה אחר למלחמה על הנשק. לעת מלחמה, ביחוד במלחמה הטוטאלית, יש בוודאי לחץ להפחית את זמן העבודה הדרוש לייצור הנשק. אין כאן הקבלה מדוייקת לחוק הערך. אבל השאלה היא, כיצד לייצר את מירב כמות הנשק בזמן הקצר ביותר, תוך מגבלות על כוחות העבודה ועל חומרי הגלם. אולם אפשר היה ליישם את הטכניקות ה״פורדיות״ המקובלות בייצור האזרחי, שבהן שולט חוק הערך בנושא זה. קלדור מתארת את הענין: הנצחון האמריקני במלחמת העולם השניה היה למעשה נצחונו של קו הייצור. כוחות עבודה, בעיקר נשים שגויסו זה עתה, עבדו באותן החברות שלפני־כן יצרו את מודל של פורד ואת הדגמים שבאו אחריו. הן יצרו טאנקים וג׳יפים באותם קווי הייצור, שבהם בנו מיליוני מכוניות והן התחילו לבנות מטוסים בקווי ייצור חדשים.

ברם, בהעדר תמריץ המלחמה, נראית הדינמיקה המשפיעה על תהליכי העבודה בייצור הנשק באור אחר. פשוט, אין בידינו השוואה שיטתית בין תהליכי העבודה בתעשיה האזרחית לבין תעשית הנשק ולכן לא נוכל להגיע לידי מסקנות בטוחות – אם כי יש רמזים ברורים. למרות אופיים המתקדם מבחינה טכנולוגית של המוצרים ולמרות ההשקעות העצומות בציוד שהשקיעה המדינה, הרי רוב הציוד שבו מייצרים בארה״ב נשק הוא ישן – ״ישן בהרבה מהציוד הקיים בתעשיה האמריקנית בממוצע״ (גנסלר, 1982). ...

מה משתמע מכל זה? דומני שמארי קלדור וג׳ק גנסלר תפשו את הענין יפה: בתעשיה האזרחית נאלצו לפחות לשים לב לתהליכי הייצור ולא רק לטיב התוצר. בתעשיה הצבאית תכנון והנהגת החידושים מתמקדים במוצר בלבד: כוח ההרס,

מהירות, דיוק או כל בחינת מפתח אחרת. על כך עומד הקונה ובכך מתרכזת התחרות השולית בין הייצרנים, עד כמה שהיא קיימת בכלל. כיצד מייצרים וכמה זה עולה - אלה שיקולים משניים בלבד. האמת היא שהפירמות המייצרות מעונינות להופיע בתוצר מסובך ויקר יותר. אין למעשה מנגנון מוסדי שיכפה רציונליזציה בתהליכי הייצור כמקובל בתעשיה האזרחית.

חוק הערך בכל־זאת עושה את שלו

ייצור הנשק מבודד אמנם במידה רבה מחוק הערך אולם תוצאותיו הבלתי־ישירות של אותו חוק מורגשות גם כאן, כמו בכל שאר גילויי החיים במשטר הקפיטליסטי. ברור במיוחד, שמחירם של כלי הנשק הראה מגמה לעליה בהשוואה למצרכים האזרחיים. לפי אודמן אחד, (**גנסלר 1982**) מחיר הנשק עולה בממוצע ב־5% יותר משיעור האינפלציה האזרחית, משמע, שלפי חישובי ריבית דריבית יש עליה ניכרת: מחיר הנשק מכפיל את עצמו כל 14 שנה. יתרה מזו: עלית המחירים למעשה אינה הולכת בקוו עליה סדיר. רגיל הוא שמערכת כלי נשק אחת מוחלפת כעבור זמן־מה במערכת אחרת, שמחירה במטבע יציב גבוה בהרבה.

הסיבות לכך הן שתיים: האחת היא, כמובן, שכלי הנשק נעשים מסובכים יותר, כתוצאה מהמגמה המתמדת להנהיג "שיפורים". כלי הנשק המודרניים הם באמת הרסניים יותר, מהירים יותר, מדוייקים יותר וכו' מקודמיהם. אולם אין זה ברור כלל וכלל, שהיתרונות ביעילות הצבאית עומדים ביחס לעלית המחיר, שאנו נדרשים לשלם עבורם. מה שברור מעל לכל ספק הוא, שעד לפני זמן לא רב היו התקציבים הצבאיים יציבים למדי במונחים ריאליים. לעומת זאת ירד פלאים מספר כלי הנשק שאפשר היה לרוכשם, כשמחירו של כל פריט ופריט עלה יותר ויותר. בשנות ה־50 יכול היה צבא ארה"ב לרכוש 3000 מטוסים טקטיים לשנה. בשנות ה־60 ירד המספר לאלף ובשנות ה־70 ל־300 בקירוב. (**גנסלר**, 1982).

כבר התייחסנו לתופעה השניה: העדר של תמריץ ממשי להורדת הוצאות הייצור בתעשית הנשק. השקעותיהן של הפירמות המייצרות נשק הן נמוכות ב־50% ממה שמשקיעים מיגזרים אחרים הניתנים להשוואה בתעשיה האמריקנית (**גנסלר 1982**) - חלקית מפני שלרשות הפירמות ציוד ממשלתי שאמנם אינו עולה כלום אך במקרים רבים הוא ישן. יצרנים אזרחיים יכלו - ובמקרים רבים אף נאלצו - לשפר את תוצרתם ובד בבד להוריד את. ההוצאות הריאליות (טלוויזיה צבעונית עולה כיום במונחים ריאליים פחות מטלוויזיה שחור־לבן לפני 15 שנה). יצרני הנשק, לעומת זאת, לא עשו כן, אפילו כשהמדובר בטכניקה אלקטרונית דומה מאד (**גנסלר**, 1982).

בכל־זאת עלינו לציין שינוי אחד גדול שחל בחמש־עשרה השנים האחרונות. עד אמצע שנות ה־80 שרר מצב, שכל יצרן מכר רק לקונה אחד. מצב זה השתנה מהקצה אל הקצה וכעת ישנה מגמה הולכת וגוברת של ריבוי קונים ועכשיו יש כבר לפחות התחלות של שוק נשק בינלאומי. המדובר הוא לא רק בכלי נשק פשוטים יחסית, כגון רובים (להם היה שוק הרבה לפני שנות ה־60). המדובר הוא כיום במערכות הנשק המתוחכמות ביותר.

השינוי התבטא בעיקר בהעברת נשק לעולם השלישי. עד התחלת שנות ה־60 היה זה בעיקר מתן "סיוע" צבאי בידי ברה"מ, או, במידה רבה יותר על־ידי ארה"ב. בימים ההם ניתן לרוב נשק משומש או מיושן. אולם בזמן האחרון החלו ארצות העולם השלישי לקנות נשק - ודווקא בכמויות הולכות וגדלות ובאיכות המעולה ביותר שאפשר להשיג בכסף. תוצאותיה של מגמה זו היו ניכרות מאד. יצרן הנשק הבריטי הגדול, "בריטיש אירוספייס", תלוי עתה בשוק הייצוא. בשנות השפל של ההוצאות הצבאיות האמריקניות, בין ויטנאם לחידוש המלחמה הקרה, היתה מחצית הייצור ל

מטוסים צבאיים וטילים בארה"ב מופנית לייצוא (גנסלר, 1982).

לא ברור בדיוק מה טיבו של שוק הנשק הבינלאומי המתפתח. המחירים נקבעים במידה רבה על־ידי תהליך של מיקוח פוליטי בין מדינות (קלדור 1982). הוצאות הייצור אינן יורדות; אדרבה: נראה שהייצוא יכול להיעשות במחירים מנופחים (גנסלר, 1982). מדינות העולם השלישי מוכנות ורוצות לרכוש את הטכנולוגיה המתקדמת ביותר, אפילו כשהוכח כי אין בכך תועלת צבאית בתנאי העולם השלישי – וכך אין מי שיציב אתגר לדינמיקה של "שיפור התוצר".

אף על פי כן, לא נראה לי, שלאורך הזמן תתבטא הופעת השוק דווקא רק במגמות הקיימות בתעשית הנשק ובחיזוקה במקומות שבלעדיו היתה יכולה לתמוטט. אין ספק, שהתחשבות בשוק העולמי תוליד מגמות להגביל את הוצאות הייצור, להנהיג רציונליזציה ואולי אף לבחון את האפשרות למכור מוצרים פשוטים וזולים יותר.

מערכת ייצור הנשק – סיבת המיליטריזם?

מערכת ייצור הנשק היא עצומה: בארה"ב היא מעסיקה אולי שליש מבין כל אנשי המדע והמהנדסים וכעשירית מכל עובדי הייצור. ויש לה גם כוח עמידה רב בפני תמורות מוסדיות. יתרה מזו: אין אמנם זהות אינטרסים בינה לבין אנשי הצבא המפעילים את הנשק, אבל ישנם קשרים רבים ואף כפיפה, עד שרבים נוהגים לדבר על המיגזר הצבאי־תעשייתי. בידי גוש זה כוח רב להשפיע על מדיניות המימשל. בידיו מונופול על מקורות המידע בעניני צבא וכך ניתן לאל־ידו ליצור בהלה, כגון זו בלבד "פער הטילים". תומכי הגוש נמצאים בפקידות הגבוהה והוא מפעיל השפעה מאחורי הקלעים ואף נותן שוחד.

לפיכך ניתן לטעון, שמערכת ייצור הנשק, או המיגזר הצבאי־תעשיתי בכלל, הם במובן מסויים גורמי המיליטריזם... בוודאי שקיים תמריץ לפיתוחה של מערכת ייצור הנשק ואין היא רגישה כל־כך להשפעות הסביבה. אבל לוח הזמנים של ייצור הנשק ושל המדיניות שונות מאד זה מזו. משברים מדיניים עלולים להתפתח תוך חודשיים ואפילו פחות; האווירה הבינלואמית השתנתה מדיטאנט לחידוש המלחמה הקרה בפחות משלוש שנים, בעוד שלכלי נשק דרוש עשור או יותר מהתחלת המחקר והפיתוח עד לייצור ממש. מכאן שמחזורי הייצור אינם קשורים, ואף אינם יכולים להיות קשורים, קשר הדוק לתנודות המצב המדיני.

זאת ועוד: ישנו גורם חזק שקורת (Kurth)קרה לו ב־1973 הכרח ההמשכיות. ציוד הייצור היה למעשה מופעל בלי הפסק במשך אותן השנים שקורת סקר אותן (1973–1960). אם נגמר תוצר חשוב אחד, התחילו ליצור דומה, אך יותר מתקדם; וזה קרה כרגיל תוך שנה אחת. מפעלי ההרס אסור שיתבטלו: זהו צו ההמשכיות. המשכיות זו אינה סתם רצון להרוויח מצד יצרני הנשק. הננו מוצאים דוגמה בולטת ביותר של אותה המשכיות בברית המועצות, שבה גורם הרווחים אינו קיים בכלל. כשהמנגנון הממלכתי כולו חדור מליטריזם, הרי מפעל נשק גדול הוא בין משאבי המדינה ואין לסכנו על־ידי אי־המשכיות.

למרות כל השיקולים הללו, הממשיים מאד, איני חושב שאותה דחיפה מתמדת או ההיגיון הפנימי של מערכת ייצור הנשק, די בה כדי להסביר את המיליטריזם. המיגזר הצבאי־תעשייתי רחוק מלהיות כל־יכול; גם בשורות אנשי ההון יש מתנגדים בעלי השפעה רבה (לו, Lo ,1982). אין זה ברור כלל וכלל, שעליה בהוצאות הצבא היא לטובתם הכלכלית של בעלי ההון, שאינם מייצרים נשק (ראה הפרק הבא). המגמה לטווח ארוך בהוצאות הצבאיות של ארה"ב מהתחלת שנות ה־50 ועד אמצע שנות ה־70 היתה למעשה יציבה, תוך כדי עליות – קוריאה, תקופת קנדי, וייטנאם – שהתאזנו אחר־

כך על־ידי ירידות. יש לציין שההוצאות הצבאיות, כאחוז מן התוצר הלאומי הגלמי או כאחוז מכלל הוצאות הממשלה, ירדו באופן מתמיד. בתחילת שנות ה־50 הגיעו ההוצאות הצבאיות לכ־10% מהתוצר הלאומי הגלמי בארה"ב; באמצע שנות ה־70 הם ירדו לכ־5%.

כמובן שמאמצע שנות ה־70 ישנה מגמה לעליה ניכרת - הממשל של רייגן מנסה כעת להעלות את ההוצאות הצבאיות ב־80% לשנה במונחים ריאליים - אבל בעלות־הברית של ארה"ב בנאט"ו נמנעו מלעשות זאת (ורק בריטניה נענתה חלקית). אך נסביר את הענין ככל שנרצה - נסיבות מדיניות הפנים; המשבר; האיזון העולמי המשתנה - ברור שהדבר כרוך בגורמים שמחוץ למערכת הייצור הצבאי. אין הוכחות ברורות לכך, שהמיגזר הצבאי־תעשיתי **בלבד** היה מסוגל לבצע שינויים כה מרחיקי־לכת במדיניות המימשל. אכן, נראה שמרבית התעמולה, השוחד וההשתדלויות מצד יצרני הנשק ומצד אנשי הצבא היו קשורים בשמירה על גודל העוגה הקבוע מראש (או בנסיון להכניס שינויים בחלוקה הפנימית) ולאו־דווקא בהגדלתה.

אין זאת אומרת, כי ליצרני הנשק או למיגזר הצבאי־תעשיתי אין כוח; אלא שאין בידם כוח מוחלט, או אפילו שיש בידם **בלבד כוח מכריע**. מי שאומר כן, מוריד למעשה מהפרק שאלה מעניינת ביותר מבחינה אמפירית ותיאורטית בדבר טיבו ומקורותיו של אותו הכוח. הנחתי שלי היא כי מחקר כזה יגלה, שאמנם יש בידם כוח ממשי, אולם רק בשיתוף עם גורמים רחבים יותר, ביחוד עם המדינה ועם המערכת הבינלאומית. המיגזר הצבאי־תעשיתי ודאי שאינו מכשיר נייטרלי בידי המדינה או בידי בעלי ההון, אך הוא גם איננו בעל הבית שלהם.

הסברים כלכליים למיליטריזם

בניתוח המארקסיסטי ה"אורתודוקסי" של המיליטריזם היו רגילים לשלול את התיאוריה, כאילו קיומו של המיגזר הצבאי־התעשיתי, די בו כדי להסביר את המיליטריזם. במקום זאת נוהגים לטעון, שהמיליטריזם נחוץ מבחינה כלכלית למערכת הקפיטליסטית בכללה ולא רק לאותם בעלי ההון המייצרים נשק. הסברים כלכליים נחשבים באמת לאופייניים לתאור מארקסיסטי של המיליטריזם. בספרו הגדול "מחקר המלחמה" מסכם **קווינסי רייט** (Quincy Wright) את "התיאוריה המארקסית" בענין זה בכותרת "המניע הכלכלי" למלחמה (1942–65). ביסודם של הסברים אלה מונחת הדעה שהמיליטריזם תורם להצבר ההון. לדעה זו שני טעמים, המשתזרים לעתים יחד, אך כרגיל הם נפרדים. הטענה הראשונה אומרת שהוצאות צבאיות כשלעצמן מועילות לקפיטליזם. הטענה השניה אומרת, שהמיליטריזם מביא תועלת לקפיטליזם (או לפחות לקפיטליזם בכמה ארצות) בכך שהוא מאפשר רווחים כלכליים בחוץ לארץ.

מאז שרוזה לוקסמבורג פרסמה את ספרה "הצבר ההון" (1913/51) מתנהל בקרב אנשי הכלכלה המארקסיסטיים ויכוח על ההשפעה של הוצאות החימוש על המשק. בפרק 32 של ספר זה, היא טענה שמנקודת ראות כלכלית גרידא, המיליטריזם תורם ישירות להצבר ההון. אחרי 1945 הסכימו לכך סופרים מארקסיסטיים רבים. הם ראו לפני עיניהם פריחה קפיטליסטית שטרם היתה כמוה בהיסטוריה ויחד עם זאת שיא של הוצאות חימוש, שאף כמוהו טרם היה בימי שלום. התקבל על הדעת שיש קשר בין השניים. ביחוד טענו **וונס** (1951–1970), **באראן וסוויזי** (1968) וקידרון (1970), שהוצאות החימוש אחרי המלחמה יצבו את הקפיטליזם. ...

ובכן, אני מסתכן בפשטנות יתרה ואומר, שנטען כי אפשר למנות שלושה "יתרונות" הנובעים מהחימוש: ראשית, ייצור הנשק מדרבן חידושים טכניים ואלה קורנים אחר־כך על המשק האזרחי. זו היתה ביחוד טענתו של ארנסט מאנדל (למשל ספרו משנת 1975). שנית, ההוצאות לנשק מדרבנות את כלל הביקוש במשק ומקלות על בעיות ה"תת־צריכה" (ראה ביחוד אצל באראן וסוויזי, 1968). שלישית, ההוצאה לנשק מאיטה את

מגמת שיעור הרווח לרדת – סופגים בחלקו את הערך העודף שאם לא כן היה מגדיל את השקעות היתר בהון הקבוע[4] (זוהי תרומתו המיוחדת של קידרון).

בשנים האחרונות התרחקו מאד מהתיאוריה בדבר כלכלת החימוש התמידי. הובאו נגדה טענות אמפיריות. שימנסקי (1973), ורון סמית (1977) הראו שבדרך כלל השיגו מדינות קפיטליסטיות בעלות רמה גבוהה של הוצאות חימוש תוצאות כלכליות גרועות מאלה שהוצאותיהן לנשק היו נמוכות. אולם זאת בוודאי אינה הסיבה היחידה להתרחקות מהתיאוריה – אדרבה, חסידיה המתוחכמים יותר היו מודעים היטב לעובדות המובאות בידי שימנסקי וסמית, אם גם לא ידעו את פרטי היחסים ההדדיים המתגלים שם.

מה שבאמת השתנה הוא העולם הקפיטליסטי. היום יש לנו לא שגשוג בצרוף הוצאות חימוש, אלא נסיגה כלכלית יחד עם הוצאות חימוש. שוב לא נוכל לומר באופן סתמי, שהוצאות חימוש הן לטובת המשק הקפיטליסטי. האמת היא שסברה זו נעשתה מסוכנת מבחינה פוליטית. אילו היתה בה אמת, יכלו אולי בריטניה של גב׳ תאצ׳ר וארה״ב של רייגן לרצף את דרך יציאתם מהמשבר בהוצאות לנשק.

מפתה מאד להסיק שאותה התיאוריה על הוצאות החימוש המתמידות פשוט אינה נכונה וכי הוצאת כסף לנשק תמיד מזיקה למשק הקפיטליסטי. אלא שלפי דעתי גם זאת תהיה שגיאה – בכך נתעלם מהתוכן האמיתי שיש בתורה ההיא. עלינו לנסות, אם כן, לשלב את הדברים בהקשרם ההסיטורי, להבין את מגבלותיהם ההיסטוריות ולהסיק שלהוצאות לנשק אין תוצאה אחת ברורה, אלא שייתכנו תוצאות שונות בשלבים היסטוריים שונים.

למי שאינו מתמצא בכלכלה זה עלול להיות תחום מסוכן, אולם דומני שאפשר להבחין כאן בהבדל ניכר מאד בין סוף שנות ה־40, שנות ה־50 ואולי תחילת שנות ה־60 מחד, לבין הזמן הנוכחי מאידך. הנסיון שנרכש בתקופה הראשונה התגבש בתיאוריה של המשק המוציא בקביעות כסף לחימוש. תוצאות הלוואי החיוביות היו ברורות ובלטו לעין. התעשיה האווירית האזרחית היתה תלויה ממש בתעשיה האווירית הצבאית. גם ענף האלקטרוניקה (הטרנסיסטור וכו׳) היו תלויים כמעט לחלוטין במימון צבאי וברכישה מטעם הצבא. גם השימוש האזרחי באנרגיה אטומית צמח במישרין מהשימוש הצבאי באנרגיה זו (בראון ומקדונלד 1978).

הוא הדין לגבי הגברת הביקוש האזרחי שהיתה לתקציבים הצבאיים. בסוף שנות ה־40 ובשנות ה־50 היתה לקפיטליזם האמריקני שליטה בלתי־מעורערת בעולם. אפשר היה להילחם במיתון על־ידי הגברת הביקוש הפנימי עקב הוצאות צבאיות; כוח הקניה של מערב אירופה חוזק על־ידי "תוכנית מארשל" וסיוע כלכלי "לצרכי הגנה" (קולקו וקולקו, 1972). שליטת ארה״ב היתה כה חזקה עד שכמעט לא היה איכפת, שארצות קפיטליסטיות בעלות הוצאות צבאיות נמוכות, כגון גרמניה ויפן, יכלו ליהנות ממנה מבלי לשאת בהוצאות. יתרה מזו, אם היתה אי־פעם תקופה שבה היתה תועלת בספיגת עודפי הערך, הרי היתה זו התקופה ההיא; כי אז התנהלה הצמיחה הקפיטליסטית על מי־מנוחות, בלי משבר שאפשר היה ליחסו אפילו מרחוק להצבר־יתר.

בשנות ה־80 המצב מסובך יותר. הרווח המתלווה לטכנולוגיה הצבאית שוב אינו בולט לעין. אולם אל נא נסיק מכך, כפי שעשו כמה פרשנים, שאינו קיים בכלל – אופיו השתנה. צודקים קלדור (1982) ורוטשילד (1980) בהצביעם על מידת ההתמחות והאופיים "המוזר" של הכלים החדישים, הטאנקים, הטילים והמטוסים; אין סיכוי למכור אי־פעם מצרך אזרחי מקביל לטיל ה־ MX או למטוס הקרב הרב־שימושי "טורנדו". התחום העיקרי לשימושים אזרחיים הוא בעניני הפיקוד האלקטרוני ובמערכות הבקרה והקשר, שבהם מתפשטת עתה הטכניקה הצבאית: רשתות המחשבים, לוויני קשר ועוד.

אלה חשובים ביותר לקפיטליזם בימינו. החברות הרב־לאומיות, למשל, משתמשות יותר ויותר בצורות אזרחיות מקבילות של פיקוד, בקרה וקשר, כדי לארגן את ייצורן בקנה־מידה עולמי. אולם לא ברור עדיין אם טכניקות אלה מסוגלות לשמש יסוד לגל חדש של הצבר הון.

הגברת הביקוש הודות להוצאות הצבאיות – זה אולי התחום, שבו מתבטאת תמורת הנסיבות באופן הברור ביותר. קשר הגומלין בקפיטליזם כמערכת משקית התחזק, בעוד שבמקום שליטתה הכלכלית של אמריקה ישנם כעת שלושה קטבים: אמריקה, אירופה ויפן. שיא ההוצאות הצבאיות של ארה"ב במלחמת וייטנאם מסמל אולי את נקודת המפנה. באותה תקופה הוחלש מעמדה היחסי של ארה"ב במשק הקפיטלסטי הבינלאומי ואפשר לטעון שבכך נעשה המשק הזה בכללו יציב פחות. ברור שהממשל האמריקני הנוכחי מודאג מאד, מפני שבעלות הברית שלו פיגרו וכנראה גם יוסיפו לפגר אחרי ארה"ב בהעלאת הוצאותיהן הצבאיות. מוקדם עדיין לומר, אבל דומה שעלית ההוצאות הנוכחית תחליש עוד יותר את מעמדה בהתחרות.

אם כן התוצאות הכלכליות של הוצאות החימוש הן סבוכות ומשתנות במשך הזמן. הענין נעשה מסובך עוד יותר, אם נרצה לבנות הסבר פונקציונלי של המיליטריזם על סמך השפעות אלה, שיש עדיין ויכוח עליהן. אפילו היו הן מועילות ללא־ספק למשק הקפיטליסטי, עדיין נצטרך להוכיח, שרק הוצאה לצרכי צבא, ולא כל צורה אחרת של הקצאת כספי המדינה, יכולה להביא אותה תועלת. למה לא להקציב את הכסף לבתי־חולים או לבתי־ספר או להרחיב מוסדות של מדע טהור, או אפילו לפי שיטת קיינס, לחפירת בורות ולכיסויים? ככל שחסידי כלכלת החימוש המתמיד בכלל עוסקים בנושא זה, אחת מהשתיים: או שהם משנים את הדגש וטוענים לתועלת מסוג אחר לגמרי, שתצמח להון מהמיליטריזם, (כפי שעשו בעראן וסוויזי, 1968), או שהם טוענים כי יש ייחוד בהוצאות הצבאיות: כשמדינה אחת עושה זאת, היא מכריחה אחרות לעשות כמוה (קידרון, 1970). **אולם טענה אחרונה זו אינה משכנעת, שכן הענין נכשל דווקא כאשר יש צורך בו, כשמדובר בייצוב הקפיטליזם הבינלאומי, כלומר בין בעלי-ברית קפיטליסטיים.**

אימפריאליזם

תורת החימוש המתמיד להסברת המיליטריזם היא בעצם תופעה חדשה יחסית. ההסבר הכלכלי הקלאסי של המיליטריזם בנוי על תיאורית האימפריאליזם, שהוא הוא המאפשר רווחים כלכליים בחוץ: מבחינה היסטורית היה מדובר כאן בשוד פשוטו כמשמעו ובמס עובד קולוניאלי; פרושם בעידן הקפיטליזם הוא בגישה לשווקים, לחומרי גלם ולהזדמנויות של השקעות רווחיות. בעולם של התחרות אימפריאליסטית נעשה המיליטריזם הכרח; יש צורך להגן על "האינטרסים" הכלכליים בעולם, לא רק נגד הילידים, אלא נגד מעצמות אימפריאליסטיות מתחרות.

בכך ביקשו המארקסיסטים מדורו של **לנין** להסביר את המיליטריזם הקפיטליסטי של תקופתם הסבר כלכלי(5). משביקשו ליישם הסבר זה בעולם שלאחר 1945 הזדקקו לכמה התאמות, אולם עיקרי התיאוריה נשארו בעינם. ההתחרות בין המעצמות הקפיטליסטיות היריבות נעשתה חשובה פחות, בעוד שהדיכוי של מאבקים אנטי־אימפריאליסטיים נעשה חשוב יותר. כן יש להתחשב בגיבוש הגוש הסובייטי, בין אם נראה בו מין אימפריאליזם יריב, שונה במקצת, בין אם נראה בו מוקד, אמנם הססני לתמיכה בתנועות אנטי־אימפריאליסטיות.

אולם בעיות האימפריאליזם הכלכלי כהסבר לתופעות מתעוררות מיד כשהמדובר הוא בשימוש ספציפי בכוח צבאי. אין ספק שבכמה מקרים השימוש בכוח צבאי נעשה מתוך חישוב מודע של רווח והפסד כלכלי. דומה שמלחמותיה של בריטניה במאה ה־18

שייכות לסוג הזה. אבל מקרים כאלה בהחלט אינם אופייניים. קחו, למשל, את מלחמת פוקלנד. עלות הפעולה הצבאית היתה גדולה הרבה יותר מכל אינטרס בריטי כלכלי באותם האיים. סך כל המכירות – שלא לדבר על רווחים – של חברת איי פוקלנד הגיעו ב־1981 ללא יותר משלושה מיליון לירות שטרלינג (המפלגה הקומוניסטית המהפכנית, 1982), בעוד שעלות המלחמה תגיע לסכום פי מאות פעמים. הוזכרו גם רזרוות של נפט, אולם תוצאות המלחמה – שממשלתה של גב' תאצ'ר אכן רצתה בהן – דווקא ימנעו את ניצולן המסחרי של רזרוות אלה. שום חברת נפט לא תשקיע בציוד בקרבת האיים, בטרם יושג הסדר בר־קיימה, ללא איום בחידוש הקרבות.

הוא הדין לגבי התערבות צבאית בקנה־מידה לאין־ערוך רחב יותר: התערבות ארה"ב בוויטנאם. גם כאן עלו הוצאות הפעולה הצבאית בהרבה על כל רווח כלכלי בווייטנאם או בכל דרום־מזרח אסיה כולה. כמובן, אפשר לטעון שפעולות כגון אלה באיי פוקלנד או בווייטנאם נעשות לא סתם כדי להגן על השקעה מסויימת או על שוק חלקי, אלא על כלל האינטרסים הכלכליים של הקפיטליזם הלאומי מעבר לים. (ראה למשל ב:Socialist Challenge, June 4th) '82) אם תצליח התקפה אחת על האינטרסים הללו, יהיה בכך עידוד להתקפות נוספות. אולם גם הכללה זו של התיאוריה היא מפוק־פקת. עלות המיליטריזם היא כה עצומה, עד שהיא עוברת כנראה על כל הרווחים מההשקעות מעבר לים בעולם כולו.

לא סתם כלכלה

האם עלינו להסיק, איפוא, שהמיליטריזם הקפיטליסטי בימינו הוא אכן בלתי־רציונלי, אפילו לפי מונחי הקפיטליזם עצמו? האמנם מתבטלות בכך הסתייגויותי הקודמות ועלינו להסכים להסבר שהמיליטריזם מבוסס על הגיון פנימי משלו? חושבני שלא והסיבה לכך קשורה בצורה שבה תופשים את ההון ואת צבירתו, הן לפי תורת המשק של חימוש מתמיד והן לפי התורה המקובלת של האימפריאליזם. שתי התורות רואות את העניין במונחים כלכליים מאד. אולם ההון אינו סתם צרוף של כסף או של מוצרים. יש בו "יחסים חברתיים" בין בני אדם (הקפיטל, א). תורת הכלכלה במובנה הצר לעולם אינה מסוגלת לתת תאור מלא של יחס ההון, מפני שיחס זה כרוך בחוק, במדינה ובתרבות, ולא רק במשק. הוא כרוך בחוק ובמדינה, כי על־פי הגדרה, יחסי הון הם יחסים בין שני סוגים שונים של "בעלי רכוש", בעלי הון ופועלים בני־חורין, המוכרים את כוח העבודה שלהם (הקפיטל א). הוא כרוך בתרבות, כי יצירת יחסי ההון היא גם נסיון ליצור בעת ועונה אחת מערכת חדשה של גישות, אמונות ונוהגים חברתיים, כפי שמדגיש תומפסון בדונו ב"קפיטליזם וזמן" (1967).

לפיכך, שמירה על יחסי הון, או הרחבתם, לעולם אינן ענין כלכלי גרידא. אין זה גם קודם־כל ענין כלכלי, ורק אחר־כך (ב"בנין־העל") ענין למדינה, לפוליטיקה ולתרבות. שכן אם לתיאוריה המארקסיסטית המודרנית על המדינה יש משמעות כלשהי, הרי היא, ששגיאה היא לראות את התיאוריה המארקסיסטית כמסבירה את הפוליטיקה במונחים כלכליים. אדרבה, יש לראות את המדינה כחלק בלתי נפרד מצורת הייצור הקפיטליסטית, ועצם ההפרדה בין פוליטיקה לכלכלה היא המצאה של אופן הייצור הזה.

תיאורית האימפריאליזם המבוסס־על־הכלכלה טועה, איפוא, בחשבה כי שורש ההתחרות בין המדינות הוא בהכרח כלכלי וכי יש לראות התחרות פוליטית, תרבותית או צבאית בין המדינות כמשניות ולשפוט אותה כרציונלית או בלתי־רציונליות בהתאם למשקל הגורמים הכלכליים הכרוכים בה. כאשר הממשלה הבריטית מדברת על התנגדות "לתוקפנות" או על הגנת "הריבונות" הבריטית (משרד החוץ והקומונוולת, 1982), אל לנו להניח שמלים אלה אינן אלא רציונליזציה של חישובים כלכליים. בוודאי שאפר לתרגמן למונחים אחרים. "התנגדות לתוקפנות", פרושה שאם מישהו חלש פוגע

במצב הבינלאומי הקיים, הוא יבוא על עונשו. ״הגנה על הריבונות״, פירושה שאין לשחק עם סמכות המדינה הבריטית. באיי המלווינס (פוקלנד) הגיבו על פגיעה בממלכה הבריטית, במערכת המדינות, ובמעמד שבריטניה תובעת לעצמה באותה מערכת. על־כן הבעיה היא לא כיצד להסביר את המליטריזם במונחים של אימפריאליזם, אלא בתפישות עצמן הרואות את האימפריאליזם במונחים כלכליים. אין אולי תחום שבו הנאמנות העוורת ללנין היתה כה מזיקה כמו במקרה זה. ...

אם נחשוב על האימפריאליזם בקשר לתיאוריות המדינה, אל נא נגזים בהערכה של מידת העקיבות במדיניות האימפריאליסטית; אל נא נחפש ברציונליות מופרזת את ״האיסטרטגיה האמיתית״ שביסוד פעולה פוליטית זו או אחרת (זהו משגה נפוץ מאד בתאורים מארקסיסטיים רבים). שכן, כפי שהירש (1978) מזהיר אותנו: המדינה אינה מסוגלת לפתור את הסתירות שבקפיטליזם. יש להן טבע בלתי־נעים להתגלות מחדש במנגנון המדינה עצמו. ״צרכי״ הקפיטליזם אינם אחידים, אלא סותרים זה את זה. פעולות הננקטות כדי לענות על צורך אחד עלולות להחמיר את הבעיות בתחום אחר, ולעתים קרובות אף אינן משיגות את מטרתן המוצהרת.

כך קורה, שבהסתכלו ב״מדיניות המחושבת היטב״ של רייגן, קובע דייוויס (1982) בין השאר, ״כי כשהתחרות בעולם הקפיטליסטי מגיעה לשיא שלא היה כמוהו מאז המלחמה, מספקת המלחמה הקרה המחודשת מסגרת נהדרת כדי לכפות שוב את ׳האחדות׳ המערבית ואת ההגמוניה האמריקאית״. אלא שדווקא בכך נכשלה המלחמה הקרה המחודשת. אחד הגורמים לכך היתה ההתנגדות שהתעוררה עם ההחלטה להציב את טילי הקרוז והפרשינג באירופה. גורמים אחרים היו המתחים במערב בשל שיעורי הריבית הגבוהים בארה״ב (שנגרמו בחלקם על־ידי תקציב ההגנה התופח). נסיונו של המימשל לבטל את קוו צינורות הגאז מסיביר למערב בגלל הסכנות האיסטרטגיות הכרוכות בו, כמעט גרם למשבר חמור ביותר בברית האטלנטית. דייוויס אולי צדק בהערכת כוונותיה של וואשינגטון, אולם התוצאה למעשה של אותן הכוונות היתה שונה בתכלית.

יתכן שזוהי תופעה כללית שממנה נוכל לשאוב עידוד. מתנגדינו (גם אם נחשוב עליהם בכינוי מופשט ״האימפריאליזם״) אינם יודעים הכל ואף אינם כל־יכולים. אל נא נתאר לנו אותם בתור שחקני שחמט, המעריכים את המצב באופן רציונלי ובוחרים במסע המוצלח ביותר מבחינה אוביקטיבית. מצבם דומה יותר למי שמנסה ללחוץ מכסה בלתי־מתאים על צנצנת צבע. אין לו כל תקווה. ככל שלוחצים בצד אחד, כן נוצרות בליטות בצד השני.

מיליטריזם והמדינה

הקשר בין מיליטריזם למדינה הוא באמת הדוק ביותר, ולכן כדאי לדון בו במישרין ולא דרך עקיפין של תיאורית האימפריאליזם, אפילו תהא זו תיאוריה מחודשת. מזה מאות בשנים היו מלחמות וההכנות להן כמעט באופן בלעדי בידי המדינות, ולא בידי גופים חברתיים אחרים. דברי ימי המדינה המודרנית והמיליטריזם בצורתו המודרנית שזורים יחד באופן הדוק.

מאקס וובר הרחיק לכת והגדיר את המדינה המודרנית כמכשיר של אלימות וכפיה. בדברו באוניברסיטת מינכן בשנת 1918, הוא טען ש״בימני אלו.. עלינו לומר שהמדינה היא חברה הטוענת בהצלחה לשימוש הלגיטימי בכוח פיזי בתחומו של שטח מסויים״.

תורת המדינה המארקסיסטית לא ביטאה את הדברים בצורה כה בוטה. עם זאת הדגישו אנשי התיאוריה המארקסיסטים בזמן האחרון שהמדינה הקפיטליסטית נולדת,

כשמסלקים את השימוש בכוח מתהליך הייצור, ומקימים למענו גוף נפרד מאותו תהליך. במשטר הפיאודלי היה השימוש בכוח מפוזר בחברה כולה. בעלי אחוזות פיאודליים יכלו להפעיל כח ישיר, כדי לסחוט עודפים מהאיכרים. במשטר הקפיטליסטי סוחטים את העודפים באמצעים "כלכליים"; שוטר וחייל אינם נמצאים בדרך כלל בתחומי המפעלים. הכפיה התרחקה, אם כן, צעד אחד מתהליך הייצור. היא חייבת להיות קיימת בכל־זאת, שאם לא כן, אין ביטחון שיישמרו כללי המשחק ה'כלכלי' - אולם אפשר להשאירם ברזרווה, כמוצא אחרון. שלא כייצור הפיאודלי מתיישב הייצור הקפיטליסטי בהחלט עם שיוויון פורמלי בפני החוק בין מנצל למנוצל, ששניהם בעלי קנין, כשהמדינה עומדת מעל שניהם ורק לה "הרשות הלגיטימית" להשתמש בכוח פיזי.

אם כן, ישנה הקבלה היסטורית מדוייקת בין הופעת המדינה בתור גוף נפרד מהחברה לבין ריכוז האלימות הלגיטימית בגוף מיוחד: הצבא. המדינה והאלימות החוקית והמאורגנת אינם רק סתם 'חברים טובים'. אולם אף על פי שתיאוריות המדינה המארקסיסטיות הכירו בקשר מחוייב המציאות הזה, לא התעמקו בפרטיו - וזה חבל, אם ברצוננו להבין את המיליטריזם. תורת המדינה היתה יכולה לתרום תרומה גדולה וחיונית להבנת המיליטריזם.

יתכן ששימוש בכוח הוא האמצעי האחרון להבטחת הסדר בחברה הקפיטליסטית, אך הוא מופעל לעיתים לא כל־כך נדירות. אפשר להפעיל את הצבא כדי לדכא אי־שקט, אפילו במסגרתה של "הדמוקרטיה הליברלית"; אבל ניתן כמובן גם לבטל את המסגרת ולהנהיג במקומה אחת הצורות של שלטון צבאי. אף כי דיכוי פשוטו כמשמעו הוא צעד גורלי, מבחינה מעשית ותיאורטית כאחת, בכל־זאת לא בו בלבד מתבטא הקשר בין מיליטריזם לבין המדינה וחוק וסדר(6). כפי שהדגיש **פוקו** (Foucault), השימוש בכוח איננו רק שלילי ומדכא. הכוח באמת **יוצר** סדר ואיננו רק מקיים אותו. המדינה המודרנית אינה גוף סתם השומר על הסדר על־ידי הענשת עבריינים. היא גם יוצרת סדר, למשל על־ידי הכרזה על נתיניה כעל אזרחים בעלי זכויות וחובות פוליטיות וחוקיות.

יתכן שחייל ואזרח הם דבר והיפוכו - לא כן חייל ואזרח המדינה. החל ברומא העתיקה וספרטה, דרך הערים החופשיות של ימי־הביניים ועד לאומות הקפיטליסטיות המודרניות - הקשר בין שתי הקטגוריות היה קרוב, למרות שינויים שחלו הן בשרות הצבאי והן באופי האזרחות.

צבאות, שחייליהם הם אזרחים, הם שונים מהצבאות השכירים של המאה הקודמת. אפשר לטעון כי מה שמציין באמת את החייל, שהוא אזרח, מתבלט לא בשדה הקרב, אלא בעצם גיוסם של לוחמים ובגיוס אמצעים כספיים. חלקית, זו שאלה של שרות מתוך הסכמה. שהרי קל יותר לגייס את כוח־האדם ואת האמצעים, כאשר נותנים אותם ברצון - אם כי אל נא נניח שאפילו מסכימים שהמלחמה או הכוחות המזויינים נחוצים, יהיו הכל נכונים להתגייס או לשלם. יתר על כן, צבא המונים מורכב מאזרחים מבוסס על יחס מוסדי שונה בין הפרט למדינה מהצבאות השכירים במאה ה־18. ברי שצבא של אזרחים זקוק לאזרחים, וכשאין די מתנדבים, יש צורך להנהיג גיוס חובה ואז המדינה צריכה לדעת מי הם אזרחיה, כמה הם והיכן למצאם. צריך שלאזרחים יהיה שם ומספר, לא רק לצרכי גיוס, אלא גם כמשלמי מיסים. צריך להחליף מנגנון מיסוי בלתי־יעיל ומושחת במערכת יעילה ומקיפה ככל האפשר.

לפיכך ההקשר בין צבאות מודרניים והקמתה של המדינה המודרנית אינו מקרי כלל וכלל. ושניהם קשורים קשר הדוק עם התהוות "האומה", שכן הצבא המודרני הוא, כמובן, צבא לאומי והמדינה המודרנית היא לרוב מדינה לאומית, (שלא למשל, כאימפריה האוסטרו־הונגרית הרעועה בשעתה). מצב ענינים זה נחשב כיום לדבר כה

מובן מאליו, שקל לשכוח כי נוצר לפני פחות מ־200 שנה. ...

גיבושו של גוף מודרני חזק מאד, מורכב ממיליטריזם, אזרחות, האומה והמדינה המודרנית, לא התרחש בבת אחת. זה היה תוצר "יצוא" של צרפת בימי **נפוליאון**, כאשר יריביה המנוצחים כגון **פרוסיה**, ראו שעליהן להנהיג שינויים דומים, כדי להחזיק מעמד מבחינה צבאית. מדינת פרוסה הארכי־שמרנית הקימה משהו דומה למדי למיליציה עממית כדי להילחם בנפוליאון - אף כי היתה זאת מקודם דרישה ליברלית, כמעט מהפכנית. אמנם כשרק חלפה הסכנה המידית, נטשו את הרעיון, אבל הקשר בין רפורמה מוסדית וצורך צבאי מוכרח היה לעלות מחדש על הפרק. וכך כתוב בזכרונותיו של **ביסמרק**: "הנהגתה של זכות ההצבעה לכל היתה כלי־נשק במאבק נגד אוסטריה ושאר המעצמות". מימיו של ביסמרק נעשו המלחמה וההכנות לקראתה חשובות וחיוניות בתהליך התרחבותו של מושג האזרחות,והפרט בא במגע עם המדינה לא רק כנתין, בוחר ומשלם מיסים, אלא גם כמקבל תשלומי שרותי הרווחה, נזקק לטיפול רפואי ואב לבנים. "למלחמה המודרנית היתה השפעה מעמיקה על המדיניות הסוציאלית" אמר **טיטמוס** (1958) ובשנים האחרונות אישרו היסטוריונים של מדינת הרווחה את דבריו במלואם.

מין, מיליטריזם והמדינה

כאן יש צורך בהערה חשובה ביותר: התמורות המוסדיות שננקטו עם הגיוס הכללי היו שונות בהרבה לגבי נשים וגברים. החייל–האזרח של המאה ה־19 היה גבר. נשים אמנם נלחמו בהתקוממויות עממיות ובמלחמות גרילה, אולם כמעט כל המדינות נמנעו מלשלוח נשים לקרב. קשה לשפוט מה משקל העובדה שהגברים בלבד משתתפים בכוח הלוחם לגבי יכולתם לכפות את רצונם על הנשים כפרטים. אם מונעים מהנשים אפשרות להתאמתן במעשי אלימות, בעוד שלגברים ניתנת אפשרות זו, הרי מוכרח הדבר להשפיע על דפוסים קיימים. לא פחות חשוב הוא אי־השוויון באזרחות הכרוך במדינה הלאומית המיליטריסטית (ובענין זה, שלא כמו בשאלה הקודמת התנהלה תעמולה פמיניסטית פעילה מזה יותר ממאה שנה). עד לזמן האחרון הטילה המדינה מיסים על אזרחיה הזכרים (ברדבי Bradby , 1982) גייסה אותם, ולפיכך העניקה זכויות אזרח מלאות רק להם.

ככל שקטן אי־השוויון באזרחות בתחום הפוליטי והחוקי, כן התבלט יותר אי־השיוויון בתחום האזרחות "החברתית" (כפי שמרשל בינה זאת ב־1963). גם כאן תופס המיליטריזם מקום מרכזי. כשם שרוצים שהגבר יהיה חייל, כן רוצים שהאשה תלד חיילים טובים ובריאים. **נירה יובל–דייוויס** מתארת את ישראל בימינו, אבל דבריה מתאימים גם לארצות אחרות (ראה למשל דאווין Davin , 1978): "לנשים תפקיד לאומי־צבאי אחר שנחשב לראשוני. תפקיד ראשוני זה הוא אמהות - הנשים הן המחדשות את כוחה של האומה לעתיד לבוא..." (יובל־דייוויס 1978).

ובכן, אף כי המיליטריזם העלה על נס את האמהות והתלוו לכך כמה יתרונות בתחום הרווחה, בכל־זאת היה לזה מחיר: השתמרו גם הסטריאוטיפים של מין. קחו, למשל, את המפורסמת בתכניות הרווחה, שחוברו בזמן מלחמת העולם השניה, את דר"ח **בווריג'**: "בשלושים השנים הבאות תהיה מוטלת על עקרות הבית, כאמהות, משימה חיונית: להבטיח את המשך קיומם של הגזע הבריטי ושל האידיאלים הבריטיים בעולם". המשפחה וסטריאוטיפים של חיי המשפחה המסורתיים עמדו במרכז המיליטריזם מאז שהאוכלוסיה כולה נעשתה מעורבת במלחמה באופן פעיל והורגש שההכנות לקראתה נעשו חשובות. תמיד נעזרו בטיפוסים הסטריאוטיפיים של הגבר הלוחם המגן על האשה והילדים "שלו" בבית, בעוד שהאשה דואגת לבנה, בעלה או אהובה, החייל, ומעודדת אותם.

בכל הדרכים הללו בנה המיליטריזם על יחסי המינים המקובלים ואף חיזק אותם.

אולם התוצאות לא היו פשוטות. מובן מאליו, שהמלחמה הטוטלית במאה העשרים חייבה את גיוס הנשים לתעשיה; הודות לכך התערערה ההירככיה בין המינים בעניני תעסוקה, שעד אז היתה שמורה היטב - אם כי התוצאות היו זמניות והסדרים הישנים הוחזרו על כנם פחות או יותר אחרי 1918 ושוב אחרי 1945. בזמן האחרון חלו אפילו סימנים של שינויים בכוחות הצבא עצמם. לחץ למתן שוויון בהזדמנות בא בד בבד עם הדאגה לכוח־אדם. ובמדינת נאט״ו נעשו מאמצעים מתואמים לגייס נשים לשרות בצבא. במצב זה קשה היה להגביל את הנשים לתפקידים המסורתיים בפקידות, כאחיות ובתקשורת. ברי שהפמיניסטיות מצאו את עצמן במצב של סתירה פנימית מול הדרישה לגייס נשים ולהכניסן לתפקידים קרביים. (צ׳פקיס Chapkis , 1981). ברור לי לחלוטין שהערותי אלה בשאלת המינים בקושי מגרדות את פני השטח. אכן,הן אינן אלא הזמנה לעבודה נוספת.

מיליטריזם ומערכת המדינות

הננו נאלצים להסתפק ברמז בלבד על צד נוסף חשוב מאד ביחסים בין מיליטריזם למדינה: טעות היא לדבר על המדינה בה״א הידיעה; שכן למעשה אין דבר כזה בתור יחידה בודדת. מדינות אינן מתקיימות בבדידות, אלא תמיד בהקשר למדינות אחרות; הן חלק ממערכת של מדינות. למושג של המדינה המודרנית הריבונית כחלק ממערכת יש שני צדדים - משמעותו היא כפולה כלפי פנים וכלפי חוץ כאחת. כפילות זו טמונה בעצם מושג הריבונות. פירושה הוא שלמדינה זכות בלעדית לשלוט בתחומה והיא אינה כפופה לשום רשות מחוץ לתחום זה, ז.א. שהיא בלתי־תלויה בכל הנעשה מחוץ לגבולה.

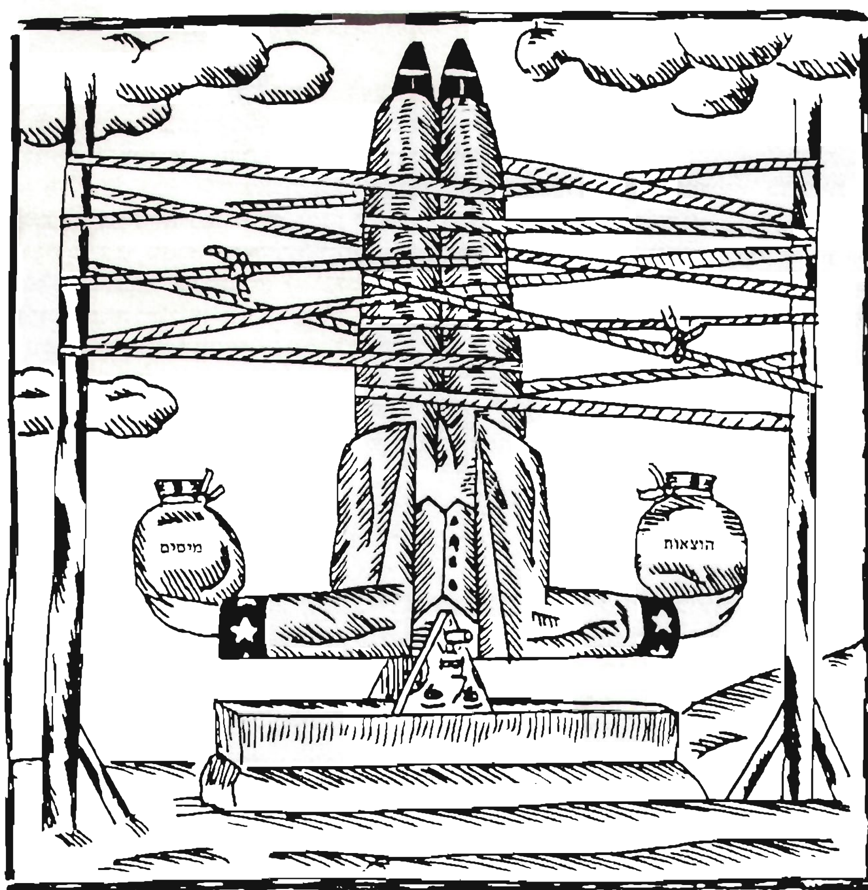
המיליטריזם קשור באופן ישיר ובלתי־אמצעי למערכת המדינות. מלחמה מתנהלת לרוב בין מדינות ריבוניות; ורוב ההכנות למלחמה מתבססות על כך. כנאמר בפרק על ההסבר הכלכלי למיליטריזם, יתכן שלסכסוך יש סיבות כלכליות ישירות, אולם אין זה מקרה רגיל; הסברים חלקיים לסכסוכים והתפתחויות בתוך המערכת אינן נראות בדרך כלל סבירות. יש להתייחס ברצינות למערכת המדינות כולה ולנתחה כשלעצמה. ... אפילו מהפכה אינה מספקת לנו מפלט מההגיון הפנימי הטמון במערכת של מדינות. בסקרה את תולדות המהפכות הצרפתית, הרוסית והסינית, תדה סקוקפול (Theda Skocpol .) מצביעה על חשיבותה של מערכת המדינות הן לגבי פרוץ המהפכות והן לגבי התפתחות המדינות לאחר המהפכה. והיא מסכמת: ״המארקסיזם הקלאסי לא חזה מראש, ואף לא הסביר כראוי, את הכוח האוטונומי, לטוב או לרע, של המדינות ומנגנוניהם המנהליים ואת כוח הכפיה שלהם, הטמונים במערכת של מדינות מיליטריסטיות״ (סקוקפול 1977).

הדברים עלולים להישמע כאילו נאמרו מתוך יאוש. לא זאת כוונתנו. אלא שאם אנו מדברים על מערכת המדינות כבעל גורם מרכזי למיליטריזם, כוונתנו היא להטעים שעלינו לחשוב כיצד לפרק מערכת זו... פירוק מערכת המדינות בתור ״צורת מיסוד של יחסים חברתיים״ - זה מצלצל כאוטופיה. ברם, אם נתיחס לכך כאל תהליך, ולא כאל נקודה סופית, אולי יש בכך תועלת. מצטיירת כאן, למשל, הבחנה בין שתי צורות מאבק נגד המיליטריזם. מצד אחד, מאבקים מסויימים במיליטריזם עוברים דרך מערכת המדינות. אין ספק שזה נכון לגבי רעיון ה״רב־לאומיות״ בצורת איסטרטגיה למען פירוק הנשק, בקוראו למו״מ בין מדינות למען צמצום רמת החימוש. דומה לכך ההסתכמות על האו״ם, הואיל וגוף זה נוטה להיות בבואה של מערכת המדינות, עם ההירככיה והסכסוכים שלה, במקום לצעוד צעד נוסף מעבר למערכת. בימי מלחמת פוקלנד יצאו סוציאליסטים רבים בסיסמה ״מו״מ דרך האו״ם ״ , כתחליף למדיניות השמרנית. אך מצד שני, ישנן צורות מאבק נגד המיליטריזם העשויות לחתור תחת מערכת המדינות. למשל, כשיוצרים קשרים מעבר לגבולות, קשרים העוקפים את המדינות. הזדמנות לכך הוחמצה בשעת מלחמת פוקלנד. לא שמו לב להצעה מצד האיגוד המקצועי הארגנטיני (שאינו גוף ממשלתי, אלא, אדרבה, אופוזיציוני) להיכנס

במגעים ישרים עם תנועת הלייבור הבריטית בנושאי האיים והמלחמה. אילו היו עושים כן, בוודאי לא היו משנים את מהלך העניינים, אבל שיחות כאלה יכלו להוליד אולי אלטרנטיבה לצורת היחסים הבינלאומיים המתגלמת בשיטת המדינות. התנועה נגד הנשק הגרעיני - שהיא כבר היום תנועה בינלאומית, בעלת כמה חוטים החוצים את הקוו המפריד בין מזרח ומערב - יש בה תקווה ליוזמות העוקפות את מערכות המדינות. מסע למען פרוק נשק חד־צדדי נוטה, איפוא, להיות מחאה נגד הצורה הקיימת של יחסים בינלאומיים. אם אפשר לשלב מחאה זו עם גיבוש צורות אלטרנטיביות, יתכן שפירוק מערכת המדינות לא ייראה עוד רחוק כל־כך. ...

לסיכום: סוציאליזם ומיליטריזם

ולסיכום: מה בדבר יחסנו אנו, כסוציאליסטים, למיליטריזם? היה זה יכול להיות דבר מרגיע לעורר את הרושם, שמסורת הסוציאליזם היא אנטי־מיליטריסטית באופן ברור וחד־משמעי. אלא שלא יהיה זה נכון. היה באמת זרם אנטי־מיליטריזם סוציאליסטי חזק (ר' **שו** ו**ליבקנכט** 1973/1907), אולם ישנו גם קו מחשבה חזק של מחשבה מיליטריסטית. הדבר התחיל עוד אצל **אנגלס**, שידידיו הדביקו לו כינוי "הגנרל", ונמשך אצל **לנין** ומאו; תמיד עסקו מארקסיסטים במלחמה ובהכנות לקראתה[7]. והמדינות שהוקמו עקב מהפכות סוציאליסטיות ודאי שלא היו אנטי־מיליטריסטיות.

למארקסיזם האורתודוקסי היתה תשובה פשוטה לבעיות המתעוררות כאן: אמרו שמיליטריזם קפיטליסטי ומיליטריזם סוציאליסטי הם שונים בתכלית. לנין למשל הבחין בין מלחמות "צודקות" או "פרוגרסיביות" מחד למלחמות "אימפריאליסטיות" מאידך. הקריטריון היה לא מי היה התוקף או כיצד התנהלה המלחמה, אלא אופיים המעמדי של הלוחמים ומטרותיהם. כהד לדברי קלאוזביץ טען לנין באחת האימרות המפורסמות שלו, כי "מבחינה תיאורטית משגה הוא לשכוח, שמלחמה אינה אלא המשך הפוליטיקה באמצעים אחרים". הפרדוקס הוא שדווקא טרוצקי, מארגנו הצבאי ומפקדו של הצבא האדום, שעסק במה שהוא עצמו כינה בשם "מקצוע המלחמה, האכזרי והעקוב בדם", הוא אשר הצביע, אם כי לא במפורש, על המירמה שבאופן חשיבה זה. "המלחמה היא המשך הפוליטיקה: מי שרוצה להבין את 'ההמשך', צריך שיהיה לו ברור מה שקדם לה. אבל מה פירושו של הביטוי 'המשך באמצעים אחרים'? לא די להכיר היטב את הנעשה בפוליטיקה, כדי להעריך בצורה נכונה את האמצעים האחרים – את המלחמה". למלחמה "אופי בלתי־תלוי" משלה, טכניקה פנימית, מבנה ושיטות, מסורת ומשפטים קדומים, "משמע שלא ניתן לחלק את מקצוע ניהול המלחמה בין קטגוריות חברתיות ופוליטיות" (טרוצקי, בעריכת זמל 1981).

המלחמה וההכנות לקראתה אינן כלים נייטרליים. אמנם, בכל המאמר הזה עמדתי על כך שהמיליטריזם קשור קשר הדוק לצורת החברה המקיימת אותו, אך יחס זה הוא דיאלקטי ולא חד־כיווני. המיליטריזם אינו כלי "טכני" פשוט להשגתם של אינטרסים חברתיים; יש לו דינמיקה משלו והוא מתגלם במוסדות המבקשים לעצב את סביבתם כדי לשמור על קיומם. ישנו חוט מקשר – אם גם לא רצוף – בין טרוצקי, שעסק במקצוע המלחמה "האכזרי והעקוב בדם" לבין הגנרלים הסובייטים המבוצרים בעמדותיהם וטילי הס.ס. 20 שלהם המכוונים כנגד מעמד העובדים במערב אירופה.

אשר לי, איני מסוגל לתאר לעצמי פציפיזם מוחלט כאלטרנטיבה מעשית. מובן שנהיה תמימים עד לאבסורד, אם נחשוב שמהפכה עממית תוכל להתגבר על אמצעי הדיכוי הקיימים של מדינה מודרנית. עוד לפני זמן רב, ב־1848, היו הבריקדות סמל יותר ממיתקן צבאי. "השאלה היתה, כיצד להשפיע על החיילים השפעה מוסרית. אם המתקוממים אינם מצליחים בכך, כי־אז הצבא, אפילו יהיה מיעוט מספרי, יכריע את המאבק משום שהוא צוייד יותר טוב, עומד תחת פיקוד אחיד ויודע להפעיל את כוחו באופן מתוכנן וממושמע". (אנגלס, בעריכת זמל, 1981). אף על פי כן, המבקשים תמורה סוציאליסטית אינם יכולים להתעלם ממנגנון הדיכוי של המדינה או מקיומם של גופים רשמיים למחצה (כגון פלוגות המוות באמריקה הלטינית).

יתכן, איפוא, שהסוציאליסטים לא יוכלו להימנע – אפילו באי־רצון – משימוש בכוח הנשק. אך מה שברצוני להדגיש הוא, שעלינו להיות ערים לא רק למחיר האנושי של האלימות (הנני מקווה שאין צורך לעמוד על כך), אלא גם למחיר הפוליטי, שבאורתודוקסיה הלניניסטית לרוב מתעלמים ממנו. שלוש נקודות מתבלטות כאן: האחת היא, שהשימוש המאורגן או ההתכוננות לשימוש בכוחות צבא תמיד קשורה בחיזוק המדינה במקום שזו "תתנוון". אין זה מקרה, שגידול עוצמתה הצבאית של בריה"מ חל בד בבד עם חיזוק המנגנון הממלכתי ועם דחיקת הבינלאומיות הפרולטרית, לעומת תשומת־הלב שהוקדשה למעמדה של בריה"מ במערכת המדינות. הנקודה השניה היא, שהשימוש במעשי אלימות, או אפילו רק הנהגת סגנון אלים, מחזקים בתוך הארגון את אלה הרגילים להפעיל אלימות וגם אוהבים אותה; כך יתחזקו למשל הגברים על חשבון הנשים. הנקודה השלישית היא, שהואיל ולאלימות דינמיקה וחוקים משלה, היא נוטה תמיד לבלוע כל צורה אחרת של אופוזיציה והתנגדות. דוגמה לכך ראינו אולי לעתים בתוצאות של התנגדות בנשק לשלטון הבריטי באירלנד והשפעתה על צורות התנגדות אחרות.

יש כאן בעיות סבוכות – סבוכות מכדי שנוכל לפתרן עכשיו. אולם, אם נאמין,

כפי שאני אכן מאמין, כי רק בנין הסוציאליזם יוכל בסופו של דבר לשים קץ לאיום המיליטריזם, המלחמה והשואה, אזי מוטלת עלינו אחריות מיוחדת להבטיח שדרכנו אל הסוציאליזם באמת תרחיק אותנו מדברים אלה, ולא תוביל להתגלמותם בדמות חדשה. בסופו של דבר, השאלה היא איזה מין סוציאליזם הננו רוצים לבנות. אם פרושו של הסוציאליזם הוא מדינה חזקה והמשך עליונותם של הגברים, כי אז חוששני שזה יהיה סוציאליזם מיליטריסטי. המלאכה רבה: צריך להקדיש הרבה מחשבה לשאלה כיצד לבנות את הסוציאליזם, סוציאליזם אלטרנטיבי, שבכוחו להפוך את העניינים האלה לזכרונות של עבר מכוער בלבד.

הערות

1. ביקורת רבה נמתחה במשך הזמן על א.פ. **תומפסון**, אבל לדעתי יש לו חלק חשוב בהתחדשות תנועת השלום, הן בתיאוריה והן בתום הפוליטי. (ראה במיוחד ספרו משנת 1980).

2. הערות נוספות אפשר למצוא במאמר מאת **רון סמית**. שו (Shaw) משמש מבוא מועיל לניתוחים המארקסיסטיים הקלאסיים של המיליטריזם.

3. חושבני שההגדרה המצוטטת ביותר של המיליטריזם היא זו של **וואגטס** (Vagts 1959), המבחין בין מיליטריזם ל״דרך הצבאית״. ״הדרך הצבאית מתאפיינת על־ידי ריכוז של אנשים וחומרים כדי לזכות באובייקטים מסויימים ביעילות מירבית, כלומר בעלות מימינלית של דם ונכסים. היא מוגבלת בהיקפה, חד־פעמית, לפי טיבה. במיליטריזם, לעומת זאת, הננו מוצאים שורה שלמה של מינהגים, אינטרסים, יוקרה, פעילות. הוא קשור לצבאות ולמלחמות, אך הוא חורג ממגמות צבאיות בלבד״. אפילו אפשר היה להוכיח הבחנה זו של וואגטס (דבר שמוטל בספק), לא יהיה זה נכון להוציא את הדרך ״היעילה״ ו״המדעית״ של הצבא מניתוחנו. על כן הנני נמנע במתכוון מהגדרה של המיליטריזם הבנויה על הבחנות כאלה.

4. טענה זו במיוחד היתה קונטרוברסלית ביותר מבחינה תיאורטית ובתחילת שנות ה־70 היה הביטאון הפנימי של ״הקבוצה למען סוציאליזם בינלאומי״ מלא וויכוחים על נכונותה. הוויכוח התרכז בשאלת, אם הספיגה באמת עושה את שלה. הערך המוסף הנספג מהמשק האזרחי מושקע בייצור נשק והניחו, אולי לא כל כך בצדק, ששם קיים קשר מובהק גבוה בין הון קבוע לעבודת בני־אדם. לכאורה היתה ההוצאה לנשק נוטה להגדיל ולא להפחית את ההרכב האורגני של ההון (ז.א. את היחס בין הון קבוע לעבודת בני־אדם). לפיכך לא היה נשמר שיעור הרווח. חסידי התיאוריה השיבו באומרם שההרכב האורגני של ההון בייצור הנשק הוא שונה בטבעו מזה שבייצור האזרחי, מפני שכלי נשק אינם חוזרים למעגל כמו, למשל, סחורות או מכונות. הפיכת הערכים למחירים פועלת כך, שבשעה שמחירים של כלי־הנשק עלה על ערכם, הרי מחירים של מוצרים אזרחיים ירד מתחת לערכם. בעלי הון יכלו לקנות אמצעי ייצור יותר בזול ולשלם לפועליהם שכר נמוך יותר ולכן עלה שיעור הרווחיות.

5. אולם הסברת המיליטריזם לא היתה המטרה העקרית שבגללה עסקו בתיאוריות. פרט לליבקנכט הם היו יותר מעוניינים בהבנת תכונותיו המשתנות של הקפיטליזם בכלל מאשר בניתוח מפורט של המיליטריזם. על כן נשארה תיאורית המיליטריזם אצלם שגרתית למדי.

6. עובדה משמעותית היא, שברוב המדינות הקפיטליסטיות המתקדמות ניסוי להפריד בין המוסדות העוסקים במלחמה ובהכנות לקראתה (זהו עיסקם של הכוחות החמושים) לבין שמירת הסדר (בכך עוסקת המשטרה ויחידות מיוחדות צבאיות למחצה).

7. גם בחירת החומר וגם המבוא של העורך הם קצת חד־צדדיים, אך הדברים מתבהרים היטב אצל: **זמל** (עורך) ״מארקסיזם ומדע המלחמה״ (1981).

ביבליוגרפיה

Aglietta, M. (1979) *A Theory of Capitalist Regulations: the US Experience.* (New Left Books)

Albrecht-Heide, A. (1981) The peaceful sex, in W. Chapkis, ed. (1981: 83-87)

Baran, P.A. and Sweezy, P.M. (1968) *Monopoly Capital: an Essay on the American Economic and Social Order.* (Penguin).

Barnett, A. (1982) Iron Britannia, *New Left Review 134:* 5-96.

Best, G. (1982 *War and Society in Revolutionary Europe, 1770-1870.* (Fontana).

Bradby, B. (1982) The remystification of value, *Capital and Class 17:* 114-133.

Braun, E. and MacDonald, S. (1978) *Revolution in Miniature: the History and Impact of Semiconductor Electronics.* (Cambridge University Press.

Braunmihl, C. von (1978) On the analysis of the bourgeois nation state within the world market context. An attempt to develop a methodological and theoretical approach, in John Holloway and Sol Picciotto, eds (1978: 160-77).

Chapkis, W., ed. (1981) *Loaded Questions: Women in the Military. (Transnational Institute).*

Clausewitz, C. von (1832/1976) *On War* (trans. Michael Howard and Peter Paret). (Princeton University Press).

Collins, R. (1975) *Conflict Sociology: Toward an Explanatory Science.* (Academic Press).

Counter Information Services (1982) *War Lords: the UK Arms Industry* (Anti-Report no. 31). (Counter Information Services).

Davin, A. (1978) Imperialism and motherhood. *History Workshop 5:* 9-65.

Davis, M. (1982) Nuclear imperialism and extended deterrence, in New Left Review, ed. (1982:35-64).

Durie, S. and Edwards, R. (1982) *Fuelling the Nuclear Arms Race: the Links between Nuclear Power and Nuclear Weapons.* (Pluto).

Engels, F. (1878/1978) *Anti-Duhring (Herr Eugen Duhring's Revolution in Science).* (Foreign Languages Press).

Foreign and Commonwealth Office (1982) *The Falkland Islands: the Facts.* (HMSO).

Foucault, M. (1979) *Discipline and Punish: the Birth of the Prison.* (Penguin).

Gansler, J.S. (1982) *The Defense Industry.* (MIT Press).

Hall, S. (1982) The empire strikes back. *New Socialist 6:* 5-7.

Harman, C. (1981) Marx's theory of crisis and its critics. *International Socialism* Series 2, *11*:30-71.

Harman, C. (1982) State capitalism, armaments, and the general form of the current crisis. *International Socialism* series 2, *16:* 37-88.

Hintze, O. (1906/1975) Military organization and the organization of the state, in Felix Gilbert (ed.) *The Historical Essays of Otto Hintze.* (Oxford University Press).

Hirsch, J. (1978) The state apparatus and social reproduction: elements of a theory of the bourgeois state, in John Holloway and Sol Picciotto, eds (1978:57-107).

Holloway, D. (1980) War, Militarism and the Soviet State, in E.P. Thompson and Dan Smith, eds (1980:129-69).

Holloway, J. and Picciotto, S. (1977) Capital, crisis and the state. *Capital and Class 2:* 76:101.

Holloway, J. and Picciotto, S., eds (1978) *State and Capital: a Marxist Debate.* (Arnold).

Jessop, Bob (1982) *The Capitalist State: Marxist Theories and Methods.* (Robertson).

Kaldor, M. (1982a) *The Baroque Arsenal.* (Deutsch).

Kaldor, M. (1982b) Warfare and capitalism, in New Left Review, eds (1982: 261-87).

Keegan, J. (1978) *The Face of Battle: a Study of Agincourt, Waterloo and the Somme.* (Penguin).

Kevles, D.J. (n.d.) Before Three Mile Island: reflections on the history of nuclear power in the United States. Typescript.

Kidron, M. (1970) *Western Capitalism since the War.* (Penguin).

Kolko, J. and Kolko, G. (1972) *The Limits of Power: the World and United States Foreign Policy, 1945-1954.* (Harper and Row).

Kurth, J.R. (1973) Why we buy the weapons we do, *Foreign Policy 11:* 33-36.

Liebknecht, K. (1907/1973) *Militarism and Anti-Militarism.* (Rivers Press).

Lo, C.Y.H. (1982) Theories of the state and business opposition to increased military spending, *Social Problems 29:* 434-38.

London Edinburgh Weekend Return Group (1980) *In and Against the State.* London: Pluto.

Luxemburg, R. (1913/1951) *The Accumulation of Capital.* (Routledge and Kegan Paul).

Mandel, E. (1975) *Late Capitalism,* London: New Left Books.

Marshall, T.H. (1963) Citizenship and social class, in his Sociology at the *Crossroads.* (Hienemann).

New Left Review, ed. (1982) *Exterminism and Cold War,* London: Verso.

Noble, D.F. (1978) Social choice in machine design: the case of automatically controlled machine tools, and a challenge for Labour, *Politics and Society 8:* 313-47).

Poggi, G. (1978) *The Development of the Modern State: a Sociological Introduction.* (Hutchinson).

Revolutionary Communist Party (1982) *Malvinas are Agrentina's,* London: Junius Publications.

Ross, J. (1982) British politics in the 1980s, *CSE Conference Papers:* 122-27.

Schuman, H. and Converse, P.E. (1970) 'Silent majorities' and the Vietnam War, *Scientific American 222* (6): 17-25.
Semmel, B. ed. (1981) *Marxism and the Science of War.* (Oxford University Press).
Shaw, M. (n.d.) *Socialism and Militarism.* (Spokesman Pamphlet no. 74) (Bertrand Russell Peace Foundation).
SIPRI [Stockholm International Peace Research Institute] (1982) *The Arms Race and Arms Control.* (Taylor and Francis).
Skocpol, T. (1977) Wallerstein's world capitalist system: a theoretical and historical critique, *American Journal of Sociology 82:* 1075-90.
Skocpol, T. (1979) *States and Social Revolutions: a Comparative Analysis of France, Russia and China.* (Cambridge University Press).
Smith, D. and Smith, R. (1980) British military expenditure in the 1980s, in E.P. Thompson and Dan Smith, eds (1980: 186-202).
Smith, M.R. (1977) *Harpers Ferry Armory and the New Technology. The Challenge of Change.* (Cornell University Press).
Smith, R. (1977) Military expenditure and capitalism. *Cambridge Journal of Economics 1:* 61-76.
Szymanski, A. (1973) Military spending and economic stagnation, *American Journal of Sociology 79:* 1-14.
Therborn, G. (1977) The rule of capital and the rise of democracy, *New Left Review 103:* 3-41.
Titmuss, R.M. (1958) War and social policy in his *Essays on 'the Welfare State'.* (Allen and Unwin).
Thompson, E.P. (1967) Time, work-discipline and industrial capitalism *Past and Present 38:* 56-97.
Thompson, E.P. (1980) Notes on exterminism, the last stage of civilization *New Left Review 121:* 3-31.
Thompson, E.P. and Smith, D., eds (1980) *Protest and Survive.* (Penguin).
Urry, J. (1981) *The Anatomy of Capitalist Societies: the Economy, Civil Society and the State.* (Macmillan).
Vagts, A. (1959) *A History of Militarism, Civilian and Military.* (Hollis and Carter).
Vance, T.N. et al (1951/1970) *The Permanent War Economy.* (Independent Socialist Press).
Webb, T. (1982) *The Arms Drain: Job Risk and Industrial Decline.* (Campaign for Nuclear Disarmament).
Weber, M. (1918/1970) Politics as a vocation, in H.H. Gerth and C. Wright Mills (eds) *From Max Weber: Essays in Sociology.* (Routledge and Kegan Paul).
Weber, M. (1968) *Economy and Society: an Outline of Interpretive Sociology* (ed. Guenther Roth and Claus Wittich). (Bedminster).
Woollett, E.L. (1980) Physics and modern warfare: the awkward silence. *American Journal of Physics 48:* 104-11.
Wright, Q. (1942/1965) *A Study of War.* (Chicago University Press).
Yuval-Davis, M. (1981) The Israeli example, in W. Chapkis, ed. (1981, 73-77).

SCIENCE & SOCIETY

דני גולדשטיק

אובייקטיביות ומוסר בהשקפת העולם של מארקס ואנגלס

ברצוני להתחיל בציטטה מאת פרידריך אנגלס: "מי שיש לו אידיאל לא יוכל להיות איש מדע כי הוא יוצא מדעות קדומות".(1)

עובדה היא, שאנגלס נלחם כל ימי חייו למען ענין המהפכה של מעמד העובדים; על כן, אל נמהר לבטל אימרה זו כעוד גילוי של "פוזיטיביזם חסר־ערכים" מצידו. עלינו לבדוק אותה היטב ומקרוב. ובטרם נפריד בין קארל מארקס לאנגלס בשם כך, טוב נעשה אם ניזכר במה שהם אמרו יחד בעבודת הנעורים שלהם המשותפת "האידיאולוגיה הגרמנית" שנכתבה בשנת 1846: "בעינינו הקומוניזם אינו מצב ענינים שיש להנהיגו, אידיאל, שאליו המציאות חייבת להסתגל. אנו מכנים בשם קומוניזם את התנועה האמיתית, המבטלת את מצב העניינים הקיים".(2)

עלינו להסביר מה פירושו של המושג לנקוט ב"אידיאל" – אידיאל הקומוניזם – באימרות אלו. משהו נוכל ללמוד מההקשר של הערתו של אנגלס במכתב מה־11 באוגוסט 1884, שנה אחרי מותו של מארקס. אנגלס כתב לחתנו של מארקס, הצרפתי **פאול לפארג** (Lafargue) שביקש אותו במכתב מה־25 ביולי לקרוא ולתקן מאמר של**לפרג** הכין למען כתב־עת Journal des economistes ובו הגן על "הקפיטל" למארקס. בהערה לכתוב בדף 16 של הטיוטה כתב אנגלס כדלקמן:

> "מארקס היה מוחה נגד האידיאל הכלכלי, הפוליטי והחברתי שאתה מייחס לו. אם אתה "איש מדע", אין לך אידיאל. אתה מגיע לידי תוצאות מדעיות; ואם אתה גם איש מפלגה, הנך נלחם למען הגשמתן. אולם, כשיש לך אידיאל, לא תוכל להיות איש מדע, כי אתה מתחיל בדעה קדומה".

נראה שבנוסף למה שאנשי הביקורת אומרים על "חוסר־המדעיות" של אנגלס, יש למנות גם טענות של ה"אנטי־נטורליסטים המטה־אתיים" כי האימרה "להגשים את מימצאי המדע הלכה למעשה" פירושה הוא שהופכים "ככה זה" ל"כך צריך היה להיות", מפיקים ציווי מנתונים בלתי־מוכיחים בלבד. מהו הלך המחשבה שהוליך את אנגלס לידי התנגשות חזיתית (בשני משפטים קצרים) עם שתי אסכולות מחשבתיות סותרות אלה את אלה בעת ובעונה אחת?

רק אימרות מהסוג של "צריך היה" או ציוויים נותנים משמעות לדיבורים על "להילחם על מנת להגשים". לכן

דני גולדשטיק, המחלקה לפילוסופיה, אוניברסיטה של טורונטו, מתוך Science and Society כתב־עת מאורקסיסטי בלתי תלוי, ארה"ב, אביב 1983, כרך 17, מס. 1.

נראה שלפי דעתו של אנגלס מותר היה, כי תוצאות שאליהן הגיעו בדרך מדעית יכללו מימרות מסוג זה. (בכך אינו מסכים עדיין שמותר יהיה להפיקם בדרך דדוקטיבית מהנחות לא־נורמטי־ביות). כלום הפתעה בכך, אם אנגלס חשב שיש יסוד מדעי לצורך בהחלפת הקפיטליזם בסוציאליזם, נוכח העובדה הניתנת להוכחה, שהקפיטליזם הוא האחראי להמשך קיומם של מלחמות, עוני, בערות ושאר התופעות של סבל ופגיעה בכבוד האנושי, בעוד שהסוצי־אליזם יפתח אפשרויות לשים קץ לאי־שיוויון לאומי ומיני ויפתח יותר ויותר את הפוטנציאל האנושי הגלום בתחומי העבודה והתרבות ויביאים לרמה שטרם היתה כמוה, יאפשר לבני־האדם לראשו־נה להיות אדונים לחייהם כפרטים וככלל ולכן יפתח את השער להתפת־חות נוספת של חרות האדם במה שמארקס קרא השלב הגבוה יותר של החברה הקומוניסטית?(3) אמנם הפילו־סופיה הבורגנית האורתודוקסית מוסיפה להכחיש בכל התוקף, שאפילו נודה בעובדות סוציולוגיות אלה ואחרות מבחינה מדעית, יהיה בכך כדי להכריח איש מדע להודות בעליונות המוסרית של הסוציאליזם על הקפי־טליזם. אולם אם נשפוך אור על תפישות צרות אלה של רציונליות ושל מדע, ניוכח שאין צורך להתיחס אליהן ברצינות. מכל מקום ברור, שפרידריך אנגלס לא חשב כך.

לעומת זאת, בדוברו בלי היסוס על מסקנות נורמטיביות כתוצאה הולמת ממחקר מדעי, אנגלס עומד בתוקף על כך שאין לו אידיאל כלכלי, פוליטי או חברתי קובע מראש שידריך אותו בגישתו אל המחקר המדעי. אותו הלוך מחשבה מופיע שוב בהקדמתו להוצאה הראשונה בשפה הגרמנית של "הפילו־סופיה המסכנה" למארקס (מה־2 באוק־טובר 1884). שם מותח אנגלס ביקורת על תפישת הכלכלה של יוהן קרל רודברטוס, משום שזו נעה "בכיוון" של אוטופיה - ובכך אבד לו התנאי הראשון לכל ביקורת: חוסר פניות. "הוא צועד לקראת מטרה קבועה מראש ונעשה לכלכלן מגמתי".(4)

לא נטעה איפוא אם נניח שאנגלס, בקוראו שמייחסים למחבר "הקפיטל" אידיאל חברתי ופוליטי, חשב מיד על אוטופיזם. כיצד נגדיר מושג זה? אולי נגיד שאוטופיזם פירושו הקמתה של חברה 'אידיאלית' דמיונית ורק אחר־כך - אם בכלל - שואלים איך להגשים אותה. מארקס ואנגלס אהבו להתפאר בכך, שסיכויי ההצלחה של הסוציאליזם שלהם אינם מבוססים קודם כל על כוח המשיכה המוסרי שלו, אלא שאפשר לחזות מראש שהפרולטריון - אשר נעשה לגורם חזק ביותר בכוח הודות לקולקטיביות ולמשמעת שהוא נתון לה עתה יום יום בתעשיה המודרנית - יידחף מתוך אינטרס עצמי לקראת סוציאליזם מהפכני בשל משברי הקפי־טליזם החוזרים ונשנים. על רעיונותיהם של הסוציאליסטים האוטופיים נאמר במניפסט הקומוניסטי:

> "פעולה חברתית מפנה את המקום לפעולה אישית יזומה ונסיבות היסטוריות של השחרור נדחקות בפני פרי הדמיון; במקום התארגנות מעמדית הדרגתית של הפורולטריון בא ארגון חברתי, פרי המצאתם של גאונים אלא".(5)

מארקס ואנגלס הביעו את התנגדו־תם לאוטופיזם במניפסט הקומוניסטי ובמקומות אחרים, וטעמם היה תמיד שהוא מסיט ממאבק אמיתי של מעמד הפועלים המתנהל בפועל ואף מתנגד לו. במקום זה מבכרים את החיזיון המוסרי שלהם הטהור ללא רבב.

הבה נפסיק כאן לרגע ונעלה את השאלה, אם אין תופעות כאלה ב"עולם הראשון" הקפיטליסטי של ימינו. כלום אין כיום קומוניסטים או שמאלנים המביטים מלמעלה על המאבקים ההמו־ניים, או אף מגנים אותם, בין אם הם מתנהלים בארצם ובין אם בחו"ל, ומוצ־אים שההישגים אינם שלמים? שזה מלוכלך ולפעמים אף טרגי (ואין מנוס מכך), בעוד הם עצמם מתברכים בטוהרם המוסרי? אין ספק שהתשובה לשאלה ריטורית זו היא: הן; ישנן בימינו, בעולם הראשון, השני והשלישי, דוגמ־אות של תנועות קנאיות קיצוניות,

בעלות השקפות מוסריות כביכול, שבגללן יש להן נטיה בלתי־מדעית לא לראות את המציאות המסובכת ומלאת הסתירות, עד שהן מסתערות שוב ושוב, ובהתלהבות לתוך מבוי סתום מבחינה פוליטית.

מכל מקום, מארקס ואנגלס חשבו כי תנועת הפועלים תוכל להפיק תועלת אך ורק מתיאוריה בנויה על אוביקטיביות מדעית ללא פניות ככל האפשר. אשר לאוביקטיביות המדעית, הרי שמארקס אפילו העדיף את הכלכלן הבורגני דוד ריקרדו על סימונד דה סיסמונדי, שמתח ביקורת רומנטית על הקפיטליזם:

"הפעם צודק ריקרדו בחושבו, כי אופן הייצור הקפיטליסטי הוא הטוב ביותר לייצור בכלל ולצבירת העושר. הוא מבקש ייצור למען הייצור עצמו וטעמו וטעמו איתו. לטעון, כפי שטענו מתנגדיו של רירקרדו מטעמים רגשיים, שהייצור כלשעצמו איננו המטרה, פירושו לשכוח כי ייצור כמטרה בפני עצמה משמעותו רק פיתוחם של כוחות הייצור האנושיים או, במלים אחרות, פיתוח עושרו של טבע האדם כמטרה בפני עצמה. מי שמעמיד את רווחת הפרט כנגד זאת, כפי שעושה סיסמונדי, אומר למעשה שצריך לעצור את התפתחותו של המין האנושי כדי להבטיח את רווחת הפרט; כך למשל אסור לנהל מלחמה, שתמיד נהרגים בה אנשים. (סיסמונדי צודק רק לגבי אותם הכלכלנים המסתירים או מכחישים סתירה זו). לא בלבד ששיקולים יפים אלה הם עקרים, אלא שמתגלה בהם חוסר הבנה לעובדה, שאמנם בהתחלה מתפתחת יכולתו של המין האנושי על חשבונם של רוב הפרטים או אפילו המעמדות, אך לבסוף מתבטלת סתירה זו והתפתחות המין האנושי נעשית זהה עם זו של הפרט. משמע שצמיחתה הגבוהה יותר של האישיות תבוא רק הודות לתהליך היסטורי, שבו מוקרבים כמה פרטים למען שגשוגו של המין האנושי; דומה הדבר למה שקורה בעולם הצמחים ובעלי החיים - טובת הכלל באה תמיד על חשבון טובתם של פרטים אחרים, כי ענין המין זהה רק עם טובתם של פרטים מסויימים ובזהות זו טמון כוחם של פרטים מחוננים אלה"(6)

הקורא בוודאי עמד על כך שבפיסקה הזאת יש אמנם גינוי חריף ל"רגשנות", אך אין חסרות בה גם קביעות ערכיות. מארקס אומר זאת באופן ברור בדברו בזכות התפתחות טבע האדם בכל עושרו, בזכות פיתוחם של כישורי המין האנושי ובזכות התפתחותה לשלב גבוה יותר של האישיות בטווח הארוך. בקוראנו פיסקה זו הננו נזכרים במאמר שנכתב ב־1853 ל"דיילי טריבון" הניו־יורקי על התוצאות העתידיות של השלטון הבריטי בהודו:

"רק כשמהפכה חברתית תתגבר על העידן הבורגני ועקבותיו... רק אז תחדל התקדמות האדם להיות דומה לאותה המפלצת המכוערת המוכנה לשתות נקטר רק מתוך גולגולותיהם של ההרוגים".(7)

מימרה אכזרית מאד! תמיכתו של מארקס בתנאי חברה המאפשרים "פיתוח עושרו של טבע האדם" מזכירה לנו את התלהבות הנעורים שלו בעד "הומניזם", "טבע האדם", ו"תמצית האדם" שהרבה לדבר עליהם באופן כה חופשי בשבתו בפאריס ב־1843 וב־1844(8) (ובאותו הזמן היה גם אנגלס שותף לכך). האם פשוט נעלמו מושגים פילוסופיים אלה מהגותו בהמשך הזמן (להוציא אולי כמה "משגים אומללים")? או שמא נשארו בעיקרם בתוקפם, אלא שבוטאו לרוב בצורות אחרות? או שמא נסתרו באופן דיאלקטי והפכו למשהו שונה באופן מהותי שצמח מתוכם? מכל מקום, בתיזה השישית על פוירבאך, שנכתבה ב־1845, הננו מוצאים את הדברים הבאים: "...תמצית האדם איננה הפשטה גלומה בכל פרט ופרט. לאמיתו של דבר זהו סך־הכל של היחסים החברתיים"(9).

אם לדייק, הרי אין פה הכחשה לעצם קיומה של "תמצית האדם". נאמר רק שתמצית זו הולכת ומשתנה בהיסטוריה(10) ולכן איננה יכולה לשמש כקנה־מידה שעל־פיו ניתן לשפוט יחסי אדם; שכן כל שיפוט המתבסס על יסוד זה היה אומר שכל מה שסוטה מיחסי האדם הקיימים סותר את טבע האדם ולכן הוא רע. טענה זו של שמרנות מוסתרת מובאת באמת נגד תפישת לודביג פוירבאך על תמצית האדם ("האידיאולוגיה הגרמנית")(11). ברור, אם לתאר את טבע האדם כניתן לשינוי

במהלך ההיסטוריה, אין פרוש הדבר בהכרח שהוא משתנה כולו; ובכרך הראשון של ה"קפיטל" (1867) מדבר מארקס באמת על "טבע האדם באופן כללי". כמו גם על "טבע האדם כפי שהשתנה בכל תקופה היסטורית"(12). אכן, יש כנראה התיחסות ל"טבע האדם" בתור נורמה בהערות הבאות בכרך השלישי של "הקפיטל", כשמארקס מזכיר שהאדם חייב להאבק עם הטבע, כדי לספק את צרכיו וכדי לקיים ולחדש את החיים:

"החרות תוכל להתקיים בתחום זה רק בקרב בני־האדם אחרי הסוציאליזציה, שהם ייצרנים מאוגדים, המווסתים את יחסיהם עם הטבע באופן רציונלי וביחד משתלטים עליו – במקום שישלטו בהם כוחות הטבע העיוורים. הם יעשו זאת תוך שימוש מינימלי באנרגיה ובתנאים הנוחים ביותר לטבע האדם והראויים לו"(13).

התכונות ב"טבע־האדם" של הפועלים, שעליהן מארקס רומז כאן, מתיחסות כנראה לצורת העבודה המאפיינת אותה כמיוחדת לאדם (להבדיל ממאמציהם של שאר בעלי החיים), ככתוב בכרך הראשון של "הקפיטל": "העבודה נותנת תוצאות שהעובד כבר ראה אותן בדמיונו עם תחילתה"; והיא עשויה למשוך את הפועל ככל שהוא נהנה ממנה יותר בתור גורם המפעיל את כוחותיו הגופניים והרוחניים"(14). אכן, על כך אפשר להתווכח מעבר לבחינה היסטורית; אולם אין אולי צורך לחפש במימרות אלה דווקא אתיקה שלמה על "טבע האדם", בדיוק כשם שאין לחפש בכל הערה אחרת, האומרת שתנאי חיים או עבודה אלה או אלה "אינם הולמים יצור אנושי".

●

כאן אנו מגיעים אל נושא הצדק. לכאורה מארקס ואנגלס רק לעגו לכל הנסיונות להכניס מושגים כגון צודק ובלתי־צודק לתיאוריה הכלכלית כדי להסביר ענין. למשל, ב־1867 כתב מארקס:

"פרודהון מתחיל בכך שהוא לוקח את אידיאל הצדק שלו, את הצדק "הנצחי", מהיחסים המשפטיים המקבילים לייצור המצרכים; ויש לשים לב שבכך הוא מוכיח לשביעת רצונם של כל האזרחים הטובים, כי ייצור המצרכים הוא צורת ייצור נצחית, כמו הצדק. אחרי־כן הוא פונה אחורה ומבקש להכניס שינויים בייצור המצרכים ובמערכת המשפטית המקבילה – הכל בהתאם לאידיאל שלו. מה נגיד על כימאי, אשר במקום להתחקות אחרי החוקים הקובעים את שינויי הפרודות, את התרכבבות החומר ואת התפרקותו, ובמקום לקבוע את פתרונותיו על יסוד זה – הוא מתיימר לווסת את התרכבותו והתפרקותו של החומר בעזרתם של "רעיונות נצחיים" של "טבעיות" ושל "קירבה" (נפשית)?" (הקפיטל, כרך ראשון)(15)

ואנגלס כתב ב־1872:

"בחיי היום יום היחסים הם פשוטים וביטויים כגון נכון, פסול, דין ותחושת הצדק מקובלים ואינם גורמים לאי־הבנות, אפילו כשמדובר הוא בעניני חברה; ברם בכל בדיקה מדעית של היחסים במשק יוצרים מונחים אלה תסבוכת ללא־מוצא; למה הדבר דומה? אילו בכימיה המודרנית היו מדברים במונחים של "פלוגיסטון". הבלבול נעשה גרוע יותר, כשמישהו כמו פרודהון מאמין ב"צדק פלוגיסטוני"".

לא כל המשתתפים בוויכוח המתנהל כעת על עמדתו של מארקס לגבי מושג ה"צדק" שמו לב כראוי להבחנה בין התנגדותו להשתמש בו לצורכי הסברה בתיאוריה הכלכלית לבין שימוש סתמי במילה כדי לחרוץ משפט מוסרי או להבחנה בין נכונות לאי־נכונות להשתמש בו בהקשר לחריצת משפט מוסרי ונכונות לאי נכונות לבסס עליו (אולי בתוספת של עוד כמה מושגי יסוד שאין עליהם עוררין) בנין שלם של אתיקה. יש שמתעלמים אפילו מההבדל בין חריצת משפט מוסרי במונחים של צדק לבין חריצת משפט מוסרי בכלל – כאילו שרק אם אפשר ליחס למארקסיזם דאגה לצדק חברתי, רק אז הוא ייצא נקי מהאשמה הישנה על היותו בלתי־מוסרי.

במבוא משנת 1892 להוצאה הבריטית והראשונה לספרו הקלאסי "מצבו של מעמד העובדים באנגליה" (1845) מזכיר לנו אנגלס טעם נוסף מדוע הוא

ומארקס נעשו זהירים ביותר – אם לא יותר מזאת – בנסחם קריאה כלשהי מבוססת על מוסר:

"אין צורך להדגיש שגישתי התיאורטית הכללית בספר זה, בתחום הפילוסופי, הכלכלי והפוליטי, אינה זהה דווקא עם עמדתי כיום. ב־1844 עדיין לא היה בנמצא הסוציאליזם הבינלאומי המודרני שפותח מאז בעיקר, וכמעט רק, הודות למאמציו של מארקס. ספרי הוא כעין שלב בהתפתחות העובר; וכשם שאצל עובר אנושי בשלביו הראשונים הננו מוצאים עדיין את קשתות הזימים של אבות־אבותינו הדגים, כן הננו מוצאים בספר זה בכל מקום ומקום עקבות לכך שאחד האבות של הסוציאליזם המודרני הוא הפילוסופיה הגרמנית. לכן מודגש שם מאד שהקומוניזם אינו סתם דוקטרינה מפלגתית של מעמד העובדים, אלא תאור המקיף את שחרור החברה כולה, כולל מעמד בעלי ההון, ממצוקתם הנוכחית! באופן מופשט זה נכון, אבל למעשה זוהי קביעה, שאין בה שום תועלת והיא אף עלולה להזיק. כל עוד המעמדות האמידים לא יחושו את הצורך בשחרור וכל עוד יתנגדו בכל כוחם לשחרור העצמי של מעמד העובדים – יהיה צורך להכין את המהפכה הסוציאלית ורק מעמד הפועלים ינהל את המאבק. גם הבורגנות הצרפתית של 1789 הכריזה, כי שחרורה שלה פירושו שחרור של המין האנושי כולו; אך לא כן הבינו זאת האצילים והכמורה; בנוגע לפיאודליזם היה זה בהתחלה לא יותר מאמת היסטורית מופ־שטת, אבל עד מהרה זה נעשה דבר רגשי בלבד ונעלם כליל באש המאבק המהפכני. כיום ישנם אנשים החושבים שהם מחוץ ומעל למאבק והם מטיפים באוזני הפועלים למין סוציאליזם נעלה ונשגב מהאינטרס והמאבק המעמדי שלהם; משתדלים לפשר ולמזג בזירה כלל־אנושית נעלה את האינטרסים של שני המעמדות היריבים. אלה אנשים או "ירוקים" שנותר להם עדיין הרבה ללמוד, או הם האויבים הגרועים ביותר של הפועלים – זאבים מחופשים ככבשים".(17)

אנגלס חשב, כי בעוד שהטענה על תפקיד הקומוניזם כמשחרר כללי בעצם נכונה למדי באופן מופשט, הרי היא מטעה ומסוכנת אם מדגישים אותה יתר על המידה למעשה. כמה סופרים חדשים(18) הרחיקו לכת וטענו כי מי שבכלל מזכיר שיקולי מוסר עלול לפגוע באופי המדעי של המארקסיזם או בעמדותיו המעמדיות המיליטנטיות (שתי טענות שלכאורה סותרות זו את זו). לפי טענה זו מותר שהתמיכה בסוציאליזם תבוא אך ורק מתוך האינ־טרס העצמי של מעמד הפועלים והמעמדות שהם בעלי־בריתו, אולי בתוספת של כמה בורגנים בעלי מוטיבציה אישית, כגון פ. אנגלס. אין ספק שאנו יכולים אמנם לחשוב על מקרים של פועלים שהכוח המניע אצלם הוא האינטרס העצמי בלבד והם יתמכו במארקסיזם למשל עד כדי הצבעה בעדו מתוך הכרה; אולם קשה לתאר כיצד תנועה חברתית־פוליטית, המבוססת כל־כולה על אינטרס בלבד, תוכל לעורר בקרב פעיליה את רוח ההקרבה העצמית הנחוצה לתנועה מהפכנית, לפחות לפעמים, בנוסף לפניתה אל ההמונים, שהיא כמובן העיקר.

לפיכך, איש התיאוריה הסבור באמת ובתמים, שחריצת משפט מוסרי אינה אלא טעות, יתקשה מאד לדגול במארק־סיזם מהפכני. יתרה מזו, לא רק מהפכ־נים בהמולת הקרב זקוקים לעמדה מוסרית, לנקודת ראות בעלת בסיס אוביקטיבי להערכת הבעיות המעשיות המתעוררות בחיים. גם בעניניהם "האישיים" נתקלים הבריות בלי הרף בבעיות המציגות את עצמן בהכרח כמוסריות. ואם המארקסיזם, הטוען שהוא השקפת עולם מדעית, לא יכול להגיש להם סיוע נורמטיבי במציאת תשובות לשאלות כאלה, כי־אז עלינו להבין שהחלל הריק ימתלא על־ידי הדת או כל גורם בלתי־רציונלי אחר. אכן, במאה העשרים קמו הוגים מאסכולה "לא־קוגניטיבית" ובפיהם הטענה, כי מבחינה פסיכולוגית מותר לתמוך בלב ונפש בעמדה מוסרית יסו־דית, מבלי לחשוב שיש בה אמת אוביק־טיבית כלשהי; כלומר לגנות משהו מבחינה רוחנית מבלי למצוא שם מה לגנות באופן אוביקטיבי. אולם מותר לנו להביע ספק אם דבר כזה יש בו הגיון כלשהו – שלא לדבר על השאלה אם זה אפשר מבחינה פסיכולוגית.

מכל מקום, ברור למדי, ש"אפשרות"

כזאת מעולם לא עלתה באופן רציני על דעתם של מארקס או אנגלס, כי בדומה לרבים אחרים, בצדק או שלא בצדק, הם קיבלו את הקוגניטיביזם האתי כדבר מובן מאליו. כך הננו מוצ־אים אצל אנגלס באמצע פיסקה, שבה הוא עומד על כך שהמוסריות החיובית ניתנת לשינויים במהלך ההיסטוריה, והוא מסביר מדוע הוא דוחה כל נסיון "להטיל עלינו דוגמה מוסרית כלשהי, כאילו זה חוק נצחי בלתי־משתנה וסופי" (הוא מתכוון כנראה לכל כללי התנהגות מוחשיים) - והנה, פתאום הננו מוצאים שם: אין ספק שבדרך כלל חלה התקדמות בתחום המוסר כמו בכל שאר ענפי היידע האנושי". (1877)[19]

מארקס מצידו רואה לפני עיניו חברה לאחר המהפכה ("הקפיטל", כרך ראשון), שבה "היחסים המעשיים של חיי היום־יום יתנו לאדם קשר רציונלי עם חבריו ועם הטבע".[20]

כאמור לעיל, הרי היחסים ה"רציו־נליים" בין הבריות בחייהם היום־יומיים אכן חורגים בהרבה ממה שנחשב למותר בעיני הפילוסופים הבורגנים בימינו. לפי דעתה של אסכולה זו, רק "טעות בהגיון" היא לכלול בהגדרה של מה שנחשב ל"רציונלי" משהו שהיה דומה למה שנקרא אצל מארקס "אינטרס המין האנושי".

אבל היכן, אם כן, יש כאן באמת טעות?

הערות

1. Frederick Engels/Paul and Laura Lafargue, *Correspondence*, Volume I (Moscow, 1959), p. 235 (this letter translated from the French by Yvonne Kapp).
2. Karl Marx/Frederick Engels, *Collected Works*, Volume 5 (London, 1976), p. 49.
3. Karl Marx, *Critique of the Gotha Programme*, I, comment on paragraph 3 of the Gotha programme.
4. Translated into English by the Foreign Languages Publishing House, Moscow, no date, p. 23.
5. Marx/Engels, *Collected Works*, Volume 6 (London, 1976), p. 515.
6. Karl Marx, Theories of Surplus Value, Volume II (Moscow, 1968), pp. 117-118.
7. *Collected Works*, Volume 12 (London, 1979), p. 222.
8. "Contribution to the Critique of Hegel's Philosophy of Law. Introduction." "Economic and Philosophical Manuscripts of 1844," and parts of *The Holy Family*. See *Collected Works*, Volume 3 (London, 1975) and Volume 4 (London, 1975).
9. *Collected Works*, Volume 5, p. 4.
10. See also Marx's *Poverty of Philosophy* (1847): (*Collected Works*, Volume 6), p. 192.
11. *Collected Works*, Volume 5, pp. 58-59. Compare Frederick Engels' preparatory note (e) on Feuerbach in *ibid.*, p. 13.
12. Chapter 24, section 5, footnote 2 (Modern Library edition, New York, no date), p. 668.
13. Chapter 48, fragment III (Foreign Languages Publishing House edition, Moscow, 1962), p. 799-800.
14. Chapter 7, Section 1, p. 198.
15. Chapter 2, footnote 2, pp. 96-97.
16. Part 3, II, last two sentences.
17. Paragraph 8 (London, 1969), pp. 25-26.
18. See, as an example, Donald Clark Hodges, "Socialists in Search of an Ethic," *Studies on the Left*, Volume 3, Number 2, Winter 1963, pp. 14-33. and "Marx's Ethics and Ethical Theory," in *The Socialist Register, 1964: A Survey of Movements and Ideas*, edited by Ralph Miliband and John Saville (London, 1964), pp. 227-241.
19. *Anti-Duhring*, Part I, Chapter 9 (New York, 1939), p. 105.
20. Chapter 1, Section 4, p. 92.

new left review

מייק דייוויס

תנועת העבודה האמריקנית בנסיגה

בשנה שעברה חגגה הא.פ.ל. (הפדרציה של האגודות המקצועיות האמריקניות) מאה שנה להיווסדה. זהו אחד המוסדות השמרניים הגדולים בעולם; שוררת בו יציבות בתחום המינהלי ובאידיאולוגיה שאפילו הבנק של אנגליה יכול לקנא בה. מאז שהוקם הא.פ.ל. לפני מאה שנה התחלפו בארה"ב 19 נשיאים - ואילו בפדרציה זו רק ארבעה. סמואל גומפרס היה ידוע לא רק כתומך בעליונות הלבנים, אלא גם כמתנגד מושבע כל ימי חייו לביטוח סוציאלי. וויליאם גרין העדיף לפלג את תנועת העבודה האמריקנית בשנות ה־30, ובלבד שלא לקבל לשורותיה את החברים המיליטנטיים מהאיגודים התעשייתיים שהיו מיוצגים בסי.איי.או. ג'ורג' מיני מצידו דאג לכך שהברית המחודשת א.פ.ל.-סי.איי.או. תמלא בנאמנות את תפקידה במסע הבינלאומי נגד הוסציאליזם והאיגודים הרדיקליים. ליין קירקלנד, שהוכן על־ידי מיני עצמו לרשתו, הוא לפי מוצאו אריסטוקרט דרומי, והוא משלב את הדגם המסורתי עם התלהבות למלחמה הקרה (הוא היה חבר בגוף הניצי־קיצוני שנקרא 'הועדה לסכנה הממשית').

כל דיון בעתידה של תנועת העבודה האמריקנית חייב להתחיל בעובדות ידועות ובלתי־נעימות אלו. עצם המשך קיומה של המורשת מימי גומפרס מפתיעה. הוועד הפועל של הא.פ.ל.־סי.איי.או. אוהב להציג את עצמו כהתגלמות הקידמה, אך למעשה הוא דומה יותר ל"משטר הישן" אחרי המהפכה הצרפתית והוא נמצא בתהליך של התפרקות איטית. רק איגוד זה מבין כל התנועות המקצועיות במערב היתה לו ירידה יחסית מתמדת במספר חבריו - ובימים אלה חזר לרמה של 1940. הישגיהם של האיגודים באירופה בסוף שנות ה־60 ובתחילת שנות ה־70 לא הורגשו בו כלל: לא שליטת הפועל בתהליכי העבודה ולא הדאגה לבעלי השכר הנמוך. למעשה משמשת תנועת העבודה האמריקנית היום כמופת לנסיגה. הוויתורים, שהאיגודים האמריקניים הסכימו להם, שימשו כהשראה גלויה לארגוני המעסיקים באירופה כדי לתקוף את תוספת־היוקר בהתאם למדד ואת הזכות לעבודה (נזכיר כאן רק את ביטול "המדד הנייד" באיטליה, את ההפרדה בין שכר לאינדקס בבלגיה, את ההתקפה על יום העבודה של 8 שעות המסורתי ברכבות הבריטיות ועוד). דומה לפתע, שהחולי שתקף את האיגוד המקצועי בארה"ב הוא מדבק.

מפתה מאד להתחיל הערות כאלה בדיבור על "המשבר של תנועת העבודה האמריקנית"; אכן, כמה ספרים טובים בנושא זה פורסמו בתחילת שנות ה־60

מתוך New Left Review,
לונדון, דצמבר 1982, מס. 136.

(שלא לדבר על שנות ה־20). זיהוי המשבר "הלפני אחרון" בתנועה המקצועית האמריקנית היה לתופעה כה קבועה, וכמוה תחזיות על התחדשותו עד שחשוב להבחין בין "המשבר הממושך" לבין התופעות המיוחדות של השלב הנוכחי. התגלה, למשל, הבדל כמעט מהותי מאז המלחמה בין תנועות העבודה באמריקה לבין זו באירופה המערבית. למרות התבדלויות במעמד הפועלים האירופי עקב המלחמה הקרה והבדלים דתיים בשלבים מוקדמים יותר, הרי מאז שנות ה־60 הורגשה מגמה כללית של ליכוד כלכלי של הפרולטריון בעזרת שיפורים בשרותי הרווחה, שכר חברתי, גידול מתמיד במספר חברי האיגודים וביחוד בצרפת ובאיטליה שליטה הולכת וגדלה של האיגודים במקומות העבודה. בניגוד לכך, האיגודים האמריקניים הלכו והשלימו יותר ויותר בדור האחרון עם פילוגים בקרב העובדים לפי מגזרים – ולפעמים אף ניצלו אותם לטובתם.

תנועה בנסיגה

הבה נביא כמה דוגמאות מוחשיות לדרכים השונות של התנועות המקצועיות המודרניות באירופה ובאמריקה.

א. המאבק למען מדינת הרווחה כנושא פוליטי נעשה מאז 1950 במקרה הטוב ביותר למטרה משנית של האיגוד המקצועי האמריקני; במקומו בחרו האיגודים החזקים, כגון עובדי המכוניות והפלדה, במאבק לטווח ארוך למימון תוכניותיהם בעניני בריאות וגמלאות בדרך של מו"מ קולקטיבי. המאבק על "ההנאות מעבר לשכר" נעשה ציר לכל המו"מ בעניני פריון ושכר מאז ימי המלחמה – תוך יתרון בולט,כמובן, לאיגודים בתעשיות האוליגופוליסטיות, עתירות ההון. כתוצאה ישירה מרדיפה חלקית זו אחרי "מדינת רווחה" פרטית בענפי תעשיה בודדים הוחלש המאבק הכל־ארצי למען תחיקה סוציאלית מקיפה, כשמיליוני פועלים חברי איגודים פחות חזקים או בלתי־מאורגנים נשארו בחוץ, עם גיבוי עלוב ובלתי־מספיק.

ב. תופעה מקבילה לאותה שניות בעניני רווחה התגלתה גם בשתי רמות השכר הידועות לשמצה במשק האמריקני. התפישה המכונה "שכר סולידרי", המקובל באיגודים הסקנדינביים או האיטלקיים (וגם מוזכרת לעיתים באיגודים הבריטיים, אם כי בקול ענות חלושה), תפישה שמטרתה המוצהרת היא להקטין את פער השכר – אין לה הד בתנועת העבודה האמריקנית של ימינו. בהעדרה של מסגרת מודעת וכוללת למאבק למען מבנה שכר שוויוני יותר השלימו האיגודים האמריקניים עם התפשטותם והתחתחותם של שוקי עבודה מפורדים. יתרה מזו, האינפלציה בשנות ה־70 גרמה להרחבת הפערים שלא היתה כמוה בכל המאה ה־20. קחו רק את הפועלים המאורגנים: בעוד שהסכמי השכר נתנו לפועלי הפלדה תוספת של 74% ולפועלי תעשית המכוניות תוספת של 40% (מעל למדד בעשור 1970–1980), הרי עובדי המסעדות סבלו מירידה ריאלית של 13% ועובדי ההלבשה מירידות ריאליות של 24%.

ג. למעשה (אם כי לא תמיד בדיבורים) השלימה א.פ.ל.-סי.איי.או. עם מדיניות של דריכה במקום בתקופה שחלו בה תמורות כבירות בתעסוקה ובבסיס הטכנולוגי של הייצור. בעוד שרוב התנועות המקצועיות באירופה יכולות לרשום לזכותן התקדמות רבה במגזרי המשק החדשים, האגודות האמריקניות מצאו את עצמן במצב המוזר של מאבקים חוזרים ונישנים על אותם הענינים שנאבקו עליהם כבר לפני עשרות שנים. בכמה תעשיות, למשל בענף הטקסטיל, רמת הארגון היום היא רק חלק קטן ממה שהושג עוד בשנות ה־30. יש איגודים שלא הצליחו להחזיר לעצמם את מה שהפסידו לתוקפנות המעבידים ול'אנטי־קומוניזם' בסוף שנות ה־40. כן נכשל הסי.איי.או להשלים את שליחותו ההיסטורית – לארגן את התעשיה הקלה כולה (עד היום, יותר ממחצית התעשיה של מוצרי הצריכה היא בלתי־מאורגנת). על מחדל זה של השלטת הארגון במגזרים המסורתיים מעיב כישלון בולט עוד יותר: אי־חדירת הארגון למה שמכונה 'תעשית

המידע' ענף הייצור הגדול והמתרחב ביותר.

לכשלונות הארגון ב"רצועת השמש" ובמקומות הצמחיה הדינמית במשק הלאומי יש פיצוי חלקי בלבד על־ידי צמיחת האיגודים במגזר הציבורי, במיוחד בשנים 1965 עד 1973. האיגודים במגזר הציבורי הם הדם החדש היחיד בתנועה מאובנת בכל מובן אחר ואצלם ההתקדמות המרשימה ביותר. אולם, גם הא.פ.ל.-סי.איי.או. עצמו מעריך שהאיגודים המסונפים אליה הצליחו לגייס רק שני מיליונים מתוך שלושים וחמשה שהצטרפו לכוח העבודה בין השנים 1960–1980. אם נגכה ממספר זה את אלה שהצטרפו לאיגודים במגזר הציבורי, הרי נמצא שחלה ירידה מוחלטת במספר חברי האיגודים. הרמה הנמוכה של השתיי־כות לאיגודים במגזר הפרטי (רק 16% היום) והמגמה הנמשכת של ירידה נוספת העניקו להון האמריקני חופש יחיד במינו בקביעת מקום השקעותיו ובפיזור גיאוגרפי של הייצור.

ד. להוציא יוצאים־מהלל יפים מעטים, התנגדו האיגודים לכל התחדשות של ממש בתחום שיתוף העובדים מהשורה. עוד בסוף שנות הארבעים היתה מגמה ברורה, אפילו באיגודים המתקדמים ביותר, להחליף את הארגון העצמי במקום העבודה, ביחוד את רשת ועדי העובדים ונבחרים ישירים, על־ידי קאדרים קטנים של אנשי האיגוד המקצועי במשרות מלאות שלעתים קרו־בות היו ממונים ולא נבחרים. האיגודים הסתלקו יותר ויותר מהמאבק על ארגון תהליכי העבודה (שהיה חלק במיקוח על השכר והפריון) ותהליך זה הלך בד בבד עם התנוונות הטיפול בתלונות מעובדי אולם הייצור והמסורת של פעולה ישירה. לבסוף, בסוף שנות הששים התחיל דור חדש של עובדים להתקומם נגד חוסר־האונים בקו־הייצור וכמה מאותן מרידות פראיות התמזגו לתנועה למען דמוקרטיה באיגוד וחזרה למיליטנטיות. אם כי נשארו עדיין שרידים מתנועות אלה, האתגר שהציגו נוצח במידה רבה – או שהסתלקו ממנו. המיתון והמגמה ליציאה מהתעשיה גרמו לפיטוריהם של אלפי פועלים צעירים ומיליטנטיים יותר, ואילו במקרים אחרים הצליחו מנהיגי האיגו־דים לפעול לפי "הפרד ומשול", תוך שיתוף, מבוסס על כדאיות הדדית, עם פועלים ותיקים יותר. במקרה הצורך פשוט דיכאו את תנועות המרד: זה קרה אצל פועלי המכוניות הארכי־ליברליים וגם אצל הנהגים שבשליטת הגאנגסט־רים. בכל אופן, מהומות החברים מהשורה משנות ה־60 וה־70 שככו (רחש אחרון היתה השביתה הגדולה של עובדי המכרות ב־78–1977 שנמשכה 111 יום). לא נולדו מחדש, לפחות לא במגזר הפרטי, אותו האקטיביזם הרחב ואותה מנהיגות בלתי־רשמית, שהיתה כה אופיינית להתחדשות האיגוד האירו־פי בשנים 73–1967 ושהיתה גם הכוח המניע לסי.אי.או. בראשיתו.

האלטרנטיבה הביורוקטרית

כך קרה, שעם התחלת המיתון בימי ניקסון בשנים 1974/75, שתי תנועות שיותר מכל היו יכולות לתרום להחיאתה של תנועת העבודה האמרי־קנית מלמטה – התנועה ההמונית לשחרור השחורים והמרד העממי בתעשיה – כבר נוצחו למעשה והיו ללא ארגון מתאים, בעוד שהכוח הדינמי והחדשני השלישי – האיגודים במגזר הציבורי – התפתלו יותר ויותר ללא מטרה, עקב המשבר הפיסקלי והמגמות של אנטי־מסוי המתחזקות בין הבוחרים. בנסיבות אלה לא הצליחו האיגודים המתקדמים יותר, כגון שני האיגודים הגדולים של עובדי ציבור ופועלי המכוניות, לחולל תמורה במנהי־גות בא.פ.ל.-סי.איי.או. למרות מחלוקת מרה, הגם זמנית, בשנת 1972, כשהוועד הפועל סרב לתמוך במק־גוברן ולמרות נסיונם הדון־קישוטי של פועלי המכוניות ליצור ברית עם הנהגים הפורשים, קיים מיני את מרותו ביד חזקה בימי פורד וקרטר. לנוכח העברת אפשרויות התעסוקה מצפון־מזרח המדינה ל"רצועת השמש" ומול המית־קפה החריפה ביותר מזה ימי דור מצד המנהלים ריכז הוועד־הפועל את כוחו

במסע שידול מרוכז למען תיקון חוקי העבודה בקונגרס. הרפורמות נועדו להקל על הנהגת צורה חדשה בארגון האיגודים, במיוחד במדינות הדרום ובמדינות שהנהיגו חוקים בדבר "הזכות לעבודה" (בלתי מאורגנת) על־ידי הענקת סמכויות של ממש ל"משרד הארצי ליחסי עבודה" לכפות בחירות (פנימיות) באישור האיגודים.

במובן אחד היו הרפורמות המוצעות צנועות וישרות בכוונותיהן. להבדיל מנסיונות קודמים לבטל את חוק **טאפט-הארטלי** הריאקציוני, ביקשו הפעם רק מעט יותר מניסוח יעיל של הסטטוס־קוו ביחסי עבודה. אולם מבחינה אחרת יש לראות את מסע השידול כמאמץ עליון של הנהגת **הא.פ.ל.-סי.איי.או.** להשיב תשובה שמרנית ביסודה על המשבר בתנועת העבודה. ראשית, הרפורמה נועדה לתמוך בגישה מלמעלה לשאלת הארגון שלפועלים חדשים. פרט לכמה מקרים יוצאים־מהכלל, **הא.פ.ל-סי.איי.או.** מתחמק מאיסטרטגיה של ארגון "פנימי" על־ידי ועדות דמוקרטיות במפעל, שהקימו את הסי.איי.או. בראשיתו. במסע של גיוס חברים מקובל כיום, פעולתם של חברים מהשורה כפופה לחלוטין לצוות המארגן, המקבל הוראות מידי לשכה מרכזית של האיגוד. סיבה אחת לביטולים הרבים של חברויות במקומות עבודה, שאורגנו לא־מזמן טמונה בחולשת התשתית הארגונית המקורית במקום העבודה.

שנית, הרפורמה בחוק העבודה מותנה במכוון, כדי לזכות בתמיכתם של כמה חוגים "נאורים" מבין אנשי התאגידים העסקיים. אכן, אפשר לראות את מסע השידול כחלק מנסיון נרחב יותר לחדש את ההסכם הבלתי־פורמלי בין האיגודים הגדולים לבין אנשי העסקים הגדולים, שנולד בימי הגאות בעת מלחמת קוריאה. משרד העבודה בימי קארטר היה פעיל מאד בנסיון להקים מבצרים ניאו־תאגידיים במיקוח הקולקטיבי המסורתי. חיפוש זה אחרי מיסוד ברמה גבוהה של "דיפלומטיה" בין העובדים להנהלות – התואם את המאמץ הבו־זמני של **הא.פ.ל-סי.איי.או.** לבצר את היסוד המשפטי ביחסי העבודה – הגיע לשיא ב"מוסד פועלים-הנהלה" בעל הגורל המר, שתפקידו העיקרי הוא כנראה לאפשר **ללייו קירקלנד** לשתות "לחיים" **עם קליפטון גרווין** מחברת אקסטון.

שלישית, הקמת השדולה למען הרפורמה נועדה גם לחזק את השפעתה המתמעטת של חוגי האיגודים המקצועיים במועצות הגבוהות של המפלגה הדמוקרטית. מאז ומתמיד היו ארגוני העובדים אחד משלושת העמודים שעליהם נשען כוחה של המפלגה הדמוקרטית עוד מימי הניו־דיל. (שני העמודים האחרים היו מנגנוני המפלגה בכרכים הגדולים והממלכה הדמוקרטית בדרום). אולם בתחילת שנות ה־70 פחת כוחם של האיגודים באופן דראמטי, כמו גם כוחם של שני העמודים האחרים. באופן פאראדוקסלי, יחד עם הגידול המקביל בחשיבותן של החברות הרב־לאומיות, הליברלים מהמעמד הבינוני והמיעוטים הלאומיים בקרב המפלגה. האשליה הגדולה של הוועד הפועל של הא.פ.ל.-סי.איי.או. בשנים 1977/78 היתה במחשבה שיוכלו לחזק מחדש את השפעתם על המערכת הפוליטית בלי לחזק תחילה את השורשים.

אם כן, הרפורמה בחוק היתה אבן הפינה למדיניות חיזוק כוחה של תנועת העבודה מלמעלה־למטה על־ידי ערובות משפטיות – כעין הסכם מעודכן עם אנשי ההון הגדול וחידוש המעמד בתוך המפלגה הדמוקרטית. היתה זו אלטרנטיבה ביורוקרטית לצמיחה חדשה של התנועה מלמטה, מבוססת על קשר עם אנשי השורה יחד עם יתר דמוקרטיה פנימית וסולידריות בין האיגודים. לבסוף נכשלה תחילת הרפורמה בקונגרס דמוקרטי ברוב, למרות מסע ההשתדלות הגדול ביותר והיקר ביותר ב־30 השנים האחרונות. היתה זו יותר ממפלה אישית מוחצת **למיני**; נתגלתה גם התזוזה המעמיקה בכוח אלקטוראלי, כאשר "השולחן העגול של **אנשי העסקים**" שהוקם זה עתה בהשתתפות החברות הגדולות

ביותר בארץ, ארגנו שדולת־נגד מאורג־נת להפליא. השיא הטראגי־קומי הנגדי להבטחת מעמדם המדומה של האיגודים במפלגה הדמוקרטית הושג, כאשר קארטר, בימיו האחרונים כנשיא, ניסה להגיע לחיקוי עלוב של ״ההסכם החברתי״ הבריטי. מי עוד זוכר את ההפלגות הריטוריות ואת התקוות הנעלות מסביב ל״הסכם הלאומי״ קארטר–קירקלנד, שהיה לאות מתה תוך חודשים מספר מאז הכרזתו?

מיתקפת ה״בוסים״

שלוש פעמים בימי המאה שלנו יצאו ארגוני המעבידים במיתקפה נגד תנועת הפועלים. הראשונה – זו המכו־נה ״מיתקפת המעסיקים הגדולים״ בשנים 1902-08 – כוונה נגד הכוח העולה של איגודי הא.פ.ל. בימי הגאות בענף הבניה בתחילת המאה. השניה – ״התוכנית האמריקנית״. בשנות ה־20 – היתה נסיון מוצלח בגסותו לחסל את הישגי הפועלים בימי המלחמה, ולכפות במדינה כולה את מקום העבודה ״הפתוח״ (לבלתי מאורגנים); בשנות ה־20 ירד מספר חברי האיגודים ב־40% בקירוב. המסע השלישי בשנות 50-1944, מטרתו היתה לאו־דווקא שבירת האיגו־דים כשלעצמה, אלא החזרת זכויות־היתר של המנהלים, הכחדתן של השפ־עות רדיקליות בקרב הסי.איי.או. והכפפת כוח האיגודים לתכנון העסקים. הירושה הקבועה של מיתקפה זו היתה חוק טאפט–הארטלי משנת 1946, שהוציא מחוץ לחוק את רוב גילויי הסולידריות בין האיגודים ויצר את המסגרת שבה יכלו המדינות לחוקק חוקים בדבר ״הזכות לעבודה״ (הבלתי מאורגנת). הדבר המעניין הוא, ששלו־שה מקרים אלה של החרפת מלחמת המעמדות אירעו על רקע של נסיונות לשיתוף פעולה בין הון לעבודה, שניתן להם פרסום רב: ״הברית האזרחית הלאומית״ בשנים 1902–14; הדיונים על יתרונות ההרגעה של ״הניהול המדעי״, שהתקיימו בין הא.פ.ל. וגדולי המעסיקים בשנות ה־20 (והם התחדשו מאוחר יותר בתוכנית ״סבופ״ בשנת ה־30); והוועידה של הנהלות־עובדים הנשכחת מזמן בנושא השיקום לאחר המלחמה, שטרומן כינס ב־1945.

גם עכשיו מתלווה למיתקפת המע־סיקים מנגינה ערבה לאוזן של מה שהשבועון ״ביזנס וויק״ קורא – ״עידן חדש של יחסים לא־יריבים״. למעשה יצאו המעסיקים, כדברי ראש איגוד פועלי המכוניות עוד לפני שנים אחדות, למלחמת מעמדות טוטלית נגד האיגו־דים. אם ננתח את המטרות האיסטרט־גיות במלחמת מעמדות חדשה זו, הרי ניתן להבחין בין שני סוגי מעבידים: ״ריוונשיסטים״ פשוטים, ו״רביזיוניס־טים״ פחות קיצוניים. ה״ריוונשיסטים״ הם הניצים שבין המנהלים והם בעד מלחמת מעמדות קיצונית, שבירת האיגודים והנהגת ״המפעל הפתוח״. מבחינה ארגונית הם משתייכים לרשת ״הימין החדש״ ואחת השדולות העיק־ריות שלהם היא ״הוועדה הלאומית למען סביבה נקיה מאיגודים״. בין ה״רוונשיסטים״ נמצאים כמה ענקים מבין התאגידים, כגון ממלכת דו פונט שהתמזגה לא מזמן עם תאגיד הנפט והפחם קונוקו. ייחודה של ארה״ב בחמש המדינות הקפיטליסטיות הגדו־לות הוא, שחלק כה גדול וחשוב בין בעלי ההון מצדדים בפיתרון של בעיות העבודה בשיטות טאיוניות. בשנת 1980 בלבד הגיעו לידי משרד העבודה יותר מ־15,000 תלונות מפועלים שפוטרו בשל פעילות למען האיגוד המקצועי.

ה״רוויזיוניסטים״, לעומת זאת, מהווים רוב במאתיים החברות הגדו־לות המאורגנות ב״שולחן העגול״. לכאורה, מטרתם, לפחות כפי שהתגלתה בשורת הסכסוכים האחרונה, היא החלפת שיטת המו״מ הקולקטיבי הנוכחי על־ידי שיטה ריכוזית פחות וגמישה יותר. (הפיתרון הניאו־יפני?). הרוויזיוניזם שלהם מתייחס בעיקר לשלוש נקודות בנוהג הישן של מו״מ בין האיגודים למנהלים: מבנה תעסו־קה נוקשה באופן יחסי בתוך המפעלים; חישוב השכר לפי המדד (כולל תוספות ״זוחלות״); ו״המיקוח האחיד״.

אירוניה היסטורית היא, ששתי הנקודות הראשונות, שהוצגו עתה כמכשול ליחסי עבודה טובים, היו פעם נקודות מיקוח ראשיות במו"מ הקולקטיבי אחרי המלחמה. "שוקי עבודה פנימיים", למשל, שיש בהם דיפרנציאציה מדוקדקת והם מבוססים על הסכם חוזי, הצביעו על השלמת האיגודים עם חלוקת העבודה ה"טיילוריסטית" בתמורה להכרה בוותק בעבודה והגבלות על סמכויותיהם של מנהלי עבודה ומפקחים, שהיו שרירותיים בעבר. גם הנהגת הקשר בין השכר והתוספות לעלית הפריון (דרך חוזים רב־שנתיים) – זו היתה למעשה תמורה לוויתור (בשתיקה) מצד האיגודים על מאבקם נגד הגברת הקצב. שני עמודי התווך הקודמים הללו של שלטון המנהלים הועמדו עתה בספק. עלית הפריון הואטה, עקב הגבולות הסופיים של פיצול תהליכי העבודה ובמיוחד עקב לחצים בינלאומיים מתחרים על כמה תעשיות יסוד אמריקניות. "פורד" ו"ג'נרל מוטורס" הצליחו זה עתה לנצל את התקדים של חברת "קרייזלר"; האיגודים המקצועיים חתמו על חוזים הכוללים "החזרות" בתחומי השכר, התוספות ותנאי העבודה. כך החלה תגובת שרשרת, שהתפשטה בענפים המאורגנים בתעשיות הגומי, הבשר, הפלדה, המכונות החקלאיות, התובלה והמטוסים. מו"מ תוך וויתורים הקיף כבר לפחות רבע ממפעלי התעשיה המאורגנים בארה"ב ובמחצית הראשונה של 1982 הסכימו כמעט 60% מהאיגודים, שניהלו מו"מ עם המעסיקים, להקפאת השכר הריאלי ואף להורדתו. בעלי העסקים הפעילו את נשקם העליון: איום בסגירת מפעלים או העברתם; ויש להם סיכוי לכפות האטה ניכרת בשכר, הראשונה מאז 1938, בענפי הייצור והתובלה*. תופעה זו בולטת עוד יותר נוכח פגיעתה דווקא בחלקים החזקים יחסית של מעמד פועלי התעשיה שידעו להתגונן בפני כרסום השכר שחל בשנות ה־70.

בולט פחות לעין, אבל בסופו של דבר אולי חשוב יותר, הוא הסחף במו"מ הסטנדרטי. מאז שנות ה־60 הושפעה קביעת השכר במידה רבה על־ידי התפשטותם של סעיפים אוטומטיים והתאמות למדד; זה נוהג שקידם אחידות וסטנדרדיזציה בסעיפי החוזים בתוך הענף ולעתים אף בין ענפים שונים. כתוצאה מכך נכנס המיקוח של האיגודים בענפי המפתח למחזור תלת־שנתי וניתק חלקית מדופק מחזור העסקים, וקביעת השכר באיגודים נעשתה ריכוזית. לגבי איגודים במצב מיקוח חזק היה הגיבוש הבלתי־פורמלי של מיקוח בדגם אחיד בשנות ה־70 כעין ביטוח נגד אינפלציה (שבכמה מארצות אירופה הושגה רשמית על־ידי קשר רשמי בין השכר למדוד).

אין תימה, איפוא, שאנשי העסקים ה"רוויזיוניסטים" עסקו הרבה בחיפוש אחרי דרכים לפצל את אחידות השכר ואת מחזור המו"מ ולבטל את סעיף תוספת היוקר המקיפה. פרושו של דבר, למעשה, היה שוויתורים במו"מ היו מלווים לעיתים בפריצות מחוזים לאומיים – וזאת מגמה המאיימת כעת לפרק את רוב החוזים המקיפים. בקנה המידה המאקרו־כלכלי משמעותו של פיצול המו"מ היא עצירת מגמות בתחום השכר, ואילו בממדי המשק הבודד פרושו הוא צמצום דרסטי בכוח השביתה של האיגודים והתחרות מוגברת בין פועלים חברי האיגודים, משום שלמעסיקים קל יותר להעביר את הייצור ממפעל אחד לאחר. יתכן שצורה חדשה זו של מו"מ קולקטיבי תביא בסופו של דבר למערכת חדשה של יחסי

* אולם הגל האחרון של דרישות לוויתורים מצד המנהלים נתקל בהתנגדות הולכת וגוברת מצד מנהיגי האיגודים המקומיים וגם מצד החברים מהשורה. באוקטובר קרה שפועלי קרייזלר, אשר לפני־כן הסכימו לוויתורים בסך מיליארד דולר ויותר בשכר והטבות, דחו ברוב עצום את החוזה החדש שהוצע להם על ידי מנהיגותם הבינלאומית. היתה זו הפעם הראשונה בדברי הימים של עובדי המכוניות, שחברים הטילו ווטו על חוזה עם אחד משלושת ייצרני המכוניות הגדולים. (אם כי גם ההסדר הקודם עם ג'.מ. התקבל ברוב קטן ביותר). בינתיים יש התנגדות המונית גם בקרב פועלי הפלדה לדרישת בעלי התעשיה לקיצוצי שכר בסך ששה מיליאר דולר.

עבודה, מבוססת על חוזים מיוחדים לכל מפעל בנפרד והבדלי שכר מוגדלים בתוך המגזר המונופוליסטי של המשק. אם שכבות פועלים מסויימות עוד יקבלו הבטחות תעסוקה וגם אי־אלה הטבות קוסמטיות בעניין "איכות חיי העבודה", תהיה שיטה זו אולי דומה קצת לדגם האיגוד האל־ריכוזי (איגוד של החברה) היפני, שסוגדים לו ברבים מבתי־הספר לניהול עסקים בארה"ב.

מכות רייגן

אינך יכול אלא לתמוה, מה היתה יכולה להיות שיחותיהם של רוחות **סמואל גומפרס וקארל מארקס** באותו יום בינואר 1981, כשראש אחד האיגודים המקצועיים לשעבר ב**א.פ.ל.** הוכתר כנשיא הארבעים של ארה"ב.

בדומה למיתקפת המעסיקים גם האיסטרטגיה ביחסי עבודה של מימשל רייגן היא צירוף של עימות גס עם רוויזיה מוסדית עדינה קצת יותר. מכת הפטיש היתה, כמובן, הצו האדמיניסטרטיבי שבא למגר את הארגון של מפקחי התנועה האווירית והרשימה השחורה של 11,400 חבריו. היתה זאת ההתקפה הגלויה ביותר של נשיא על אגודה מקצועית מאז **שקליבלנד** שלח חיל־פרשים כדי לשבור את שביתת **פולמן** בשנת 1894. והיא היתה מכוונת נגד האיגודים במגזר הציבורי בכלל. נוכח אי־השקט ומיליטנטיות גוברים בקרב עובדים פדרליים, כשמאות אלפים חשו איום על משרותיהם בעקבות ה"רייגונומיקה" החליט הממשל על פעולת־נגד אחת ברוטלית. (הצלחת המבצע היתה כמובן מבוססת על סיכון מחושב, ששאר האיגודים בחברות התעופה וה**א.פ.ל.** -**סי.איי.או.** יסרבו להושיט עזרה לאיגוד מפקחי התנועה והמשחק הצליח בקלות.

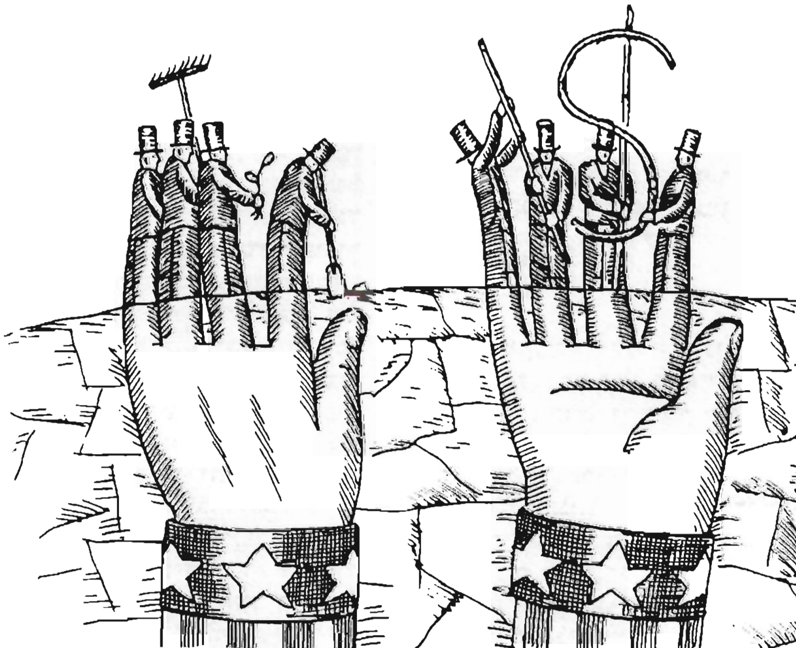
אולם היוזמה החשובה ביותר של מימשל רייגן היתה נסיונו הבלתי־פוסק לשנות את כל המערכת המשפטית של יחסי העבודה, תוך צמצום האפשרויות התקנוניות לנהל מאבק משפטי - ובכך הנהיג כעין רפורמה הפוכה בתחום תחיקת העבודה. כמה מבין אנשי האיגוד המקצועי ציפו אמנם למתקפה חזיתית, אנטי־מהפכנית, על מורשת הניו־דיל (ביטול **חוק השכר המינימלי**, ביטול חוק **ווגנר**; חוק לאומי של "זכות לעבודה" הבלתי מאורגנת ועוד), אולם אנשי רייגן היו בוודאי רגישים לעובדה, שנצחונם האלקטורלי תלוי בתמיכתם של רוב המצביעים הלבנים במעמד הפועלים והם אחזו בפעולות מוסוות יותר: למועצת יחסי העבודה נתמנו אוהדי עולם העסקים; ממשרדי הבטיחות בעבודה והבריאות ניטלו רוב הסמכויות הצוּנעות וכד'. תמורות אלה מצביעות על שינוי הולך וגובר עד כדי ביטול ההסדרים הפדרליים ביחסי עבודה, במקביל לתכנית "הרוויזיוניסטית" של אנשי העסקים ליצירת נציגות חלשה יותר ומרוכזת פחות של העובדים בכלל.

קירקלנד והתסיסה מלמטה

בתחזית על עתיד התנועה המקצועית באמריקה עלינו להבחין בין האיסטרטגיה של הארגון הלאומי, הא.פ.ל.־סי.איי.או., לבין מעשיהם של אנשי האיגודים המקומיים. הבחנה זו חשובה, לא רק מפני שהמשבר באיגוד מתבטא בצורה שונה באזורים ובמגזרים השונים, אלא גם מפני שמורגשת תסיסה חדשה מלמטה. הזעזועים הטראומטיים בשנים האחרונות הולידו התענינות מוגברת בפוליטיקה - אפילו רדיקליזציה מוגבלת - ברבדים היותר נמוכים של פקידות האיגודים. תהליך זה מורגש ביותר באיגודים של המגזר הציבורי שהתפשטו בו זרמים סוציאל־דמוקרטיים מובהקים. אלא שאף באיגודים הוותיקים יותר, התעשייתיים והמקצועיים כאחת, הורגש הדבר. יש לציין התפתחות חשובה: הוקמו בריתות מקומיות של פועלים עם תושבים אחרים, כדי להילחם יחד בסגירת מפעלים - תופעה המאיימת להפוך עיירות תעשיה קטנות רבות לערי רפאים. חידוש גדול עוד יותר - ולכן מדאיג יותר את המנהיגות של האיגוד הארצי - יש לראות בהופעתן של "איגודים פוליטיים" המבקשים

לקדם ארגון עצמי של פועלים הלכודים בגיטו העצום של העובדים בשכר נמוך. ״תשע־עד־חמש״ (או האיגוד הבינלאומי של עובדי השרותים 925) הנה דוגמה יחידה במינה של פקידים ופקידות, מנודים בעבר, שאורגנו בעיקר על־ידי פמיניסטיות והם הצליחו להסתפח כיחידה אוטונומית לאגודה השניה בגודלה של המגזר הציבורי והשרותים. ובדרום־מערב המדינה הוקמה לא מזמן ״הפדרציה האמריקנית של עובדים״, המאחדת בתוכה אגודות פועלים חקלאיים בטקסס, אריזונה ופלורידה יחד עם ״ברית האחים של פועלים כלליים״, שמרכזה בקליפורניה, כך שנוצר ארגון פועלים בינלאומי, שהשקפתו סוציאליסטית, והמבקש במיוחד לארגן את הפועלים הבלתי־מסומכים, שהפכו גורם מרכזי בכלכלת אזור הגבול. אפשר להרבות בדוגמאות מעין אלה.

נראה, איפוא, שהמשבר האורגני, שעובר על תנועת העבודה האמריקנית, יוצר לעצמו בהדרגה את נוגדניו; ובפעילות המתנהלת כעת באיגודים המקצועיים המקומיים יש יסודות רבים שיוכלו לשמש בסיס למדיניות אלטרנטיבית של תנועת העבודה. אולם הבעיה הנשארת בעינה היא המובכה והמורל הירוד בין החברים מהשורה ובקהילות של מעמד הפועלים בכלל. בחלקן אלה הן תוצאות בלתי־נמנעות של השפל הכלכלי ושל השינויים שחלו במבנה המשק, אולם הגורם העיקרי נעוץ בחוסר ההמשכיות מזה שני דורות במיליטנטיות של תנועת העבודה, שעוד נתווסף עליה כשלון התנועות ההמוניות למען זכויות האדם ולמען שחרור הכושים בשנות ה־60. הדור הנוכחי של פועלי אמריקה, המשכיל ביותר, בתולדות העולם, אינו סובל דווקא מחוסר הכרה או מחוסר הבנת המצב החברתי, אלא חסר לו נסיון של ארגון ומאבק משותף. ״מסה קריטית״ של חווית־נגד שיתופית היא תנאי מוקדם הכרחי כדי לזוז מעבר לפיצול ואינדיבידואליזם; אולם תרבות זו של מאבק ותקווה משותפת אפשר לטפח רק לאט לאט אגב הצלחות חלקיות בקרב ועם התבגורתה של מנהיגות שצמחה מאנשי השורה ושהתחנכה בהתארגנות ובניהול עצמי. לפי בחינות אלה, תנועת העבודה בארה״ב נמצאת עדיין בשלבי התארגנות מחדש ראשוניים.

בינתיים לא נתגלו במגמות השור־רות כיום בא.פ.ל.־סי.איי.או. סימנים המועדדים צורך זה של התחדשות מלמטה. **קירקלנד** אמנם הנהיג בוועד־הפועל סגנון במרץ יותר, אבל למעשה הוא נשאר עושה דברו של המשטר הישן. כשארגן הפגנה המונית של פועלים בחזית הבית הלבן לא התכוון להחיות את האיגוד המקצועי כתנועה, אלא לספק שסתום־ביטחון לאי־השקט הגובר בשורות החברים. לא יצאו לעימות בקנה־מידה לאומי בשל ארגון מפקחי הטיסה, אף לא מסע התנגדות מתואם לוויתורים בתעשיות היסוד, אלא המנהיגות שוב השליכה את יהבה על החייאת השפעתה בקרב המפלגה הדמוקראטית.

יתר על כן, למורת רוחם של החברים הסוציאל־דמוקראטיים באיגו־דים מכוונים מאמצי המנהיגות דווקא ללימוד דרכי , מניפולציה אלקטורלית, ש״הימין החדש״ הפעילן בצורה כה הרסנית בשנת 1980 – ולא לתיקון המצע הדמוקרטי במגמות של השמאל, או לטיפוחן של בריתות עממיות חדשות. אדרבה, הוועד־הפועל עמד בזמן האחרון בראש המאמצים (שהצליחו) לביטול הרפורמות של **מק־גוברן** מתחילת שנות ה־70, שפתחו אפשרויות ליתר ייצוג במפלגה למיעוטים ולנשים. כן ניהלו כמה מראשי ארגון העובדים משחק אהבהבים גלוי עם מי שנקראים ״ניאו־ליברלים״ – זרם במפלגה הדמו־קרטית שהדביקו בו גם כינוי של ״רייגניזם עם פרצוף אנושי״. **קירקלנד** ביחד עם **גוטנבאום** מעובדי הציבור ו**שנקר** מארגון המורים, מצדדים במדי־ניות ״התיעוש מחדש״ המוצעת על־ידי הבנקאי **פליקס רוהטין**, בעבר שליטה הפיננסי של העיר ניו־יורק, שהיה אחראי לפיטורין של אלפים מעובדי העיריה (כולם חברי איגוד טובים). התמצית של הצעות **רוהטין** היא שהאיגודים יתחייבו לנהל מו״מ תוך וויתורים מראש בקנה־מידה פוליטי לאומי. אם באמצעות מדיניות הכנסות מבוססת על מסים, או אם על־ידי הסכ־מים סלקטיביים לפי ענפי תעשיה (או בשתי הצורות גם יחד) – על האיגודים יהיה להסכים לוויתורים בתחומי השכר ותנאי העבודה תמורת ערובות להשק־עות מחדש באזורי התעשיה הישנים.

אין צורך להדגיש שהתחבולות הניאו־ליברליות של **קירקלנד** אינן מת־קבלות יפה אצל כל חוגי המנהיגים של האיגוד המקצועי. מצד אחד הן מניחות מידה של מעורבות פוליטית, ששרידי הנאמנים לקו המקצועי הטהור של **גומפרס** אינם יכולים לקבלה; ומאידך יש בהן כניעה לרבות מההנחות של תורת הכלכלה הימנית האורתודוקסית (גם כשזו מוסוות בצורה מתוחכמת כחידוש ״פוסט־קיינסיאני״) וזה מרתיע את הסוציאל־דמוקרטים הגלויים והסמויים שבשורות העובדים. גורלה של קבוצה אחרונה זו ויכולתה להתנגד לתחבולות של **קירקלנד** ייקבע במידה רבה על־ידי התפתחות האגף של קנדי במפלגה: אם ״הטוען לכתר״ בעצמו יוכיח סימנים של הסתגלות ל״ניאו־ליברליזם״ ולשיטת התאגידים העס־קיים – וזה יתכן בהחלט – כי־אז יש סבירות גדולה לקונסנסוס אידיאולוגי זמני. בינתיים ניסה **קירקלנד** למנוע מראש חילוקי דעות פוליטיים בקרב הוועד־הפועל על ידי נוהל חדש, שלפיו תבחר התנועה המקצועית מעתה את מועמדה לנשיאות לפני הבחירות הפנימיות במפלגה הדמוקרטית בשנת 1984. מה שמוצג בקולי קולות כבחירת מועמד ״פועלי״ הוא למעשה סוג של ריכוזיות דמוקרטית בלתי־קבילה, שמטרתו ללכוד את האגף השמאלי של הוועד־הפועל ולאלצו לתמוך בכל דמות ניו־ליברלית ש**קירקלנד** והרוב שלו יחליטו לתמוך בו.

במקביל לגל הניאו־ליברליות התחזקה בא.פ.ל.־סי.איי.או. הנטיה לקיצור החזית ולשיטה של הגנה על תוצרת פנימית, במקום חידוש הארגון או יתר אינטרנציונליזם. יתכן שבמובן מסויים מתנהל כבר עתה קרב גדול על נשמת הפועל האמריקני, שבו בעצם משמעות הסולידריות על כף המאזניים. לנוכח האתגר של תמורות בחלוקת העבודה הבינלאומית מצאו ביורוקרא־טים של האיגוד המקצועי תשובה נוחה

ודמגוגית בדרישות כמעט־גזעניות להגנה על הרמה האמריקנית ועל תוצרת אמריקנית. כעין היסטריה של "סכנה צהובה" בשל היבוא מיבשת אסיה מצאה לה הד בגל חדש של פרו־טקציוניזם פנימי והאיגודים המקצועיים נעשר צד במלחמה החדשה בין מדינות ארה"ב שנגרמה על־ידי בריחת התעסו־קה ל"רצועת השמש". בכלכלה המבוס־סת על שוקי עבודה מפוצלים, האלטרנ־טיבה של האגודים לארגון סוגי עבודה נחותים ולהעלאת מצבם היא נסיון להקים מחיצות חדשות בין המגזרים הנמוכים לבין הגבוהים יותר. קו הגנה שלהם מגן על צורות התעסוקה הקיימות והדבר מתאים יפה לאינס־טינקטים צרי האופקים של אגודות רבות. בפתח ההכרה הריאקציונית של האגודות כבר אורב הרצון לצאת למסע גדול כדי להצר את צעדיו של כוח העבו־דה הפורטו־ריקני המתרחב, ואת ניידו־תו. המבחן לאיסטרטגיה ולטקטיקה של האגודות המקצועיות בשנות ה־80 צריך להיות, אם הן אכן מכוונות לסולידריות מחודשת ולאחדות ארגונית או לאו.

יש, איפוא, מרוץ של ממש בין ההתחדשות המתהווה אצל הפועלים לבין נסיונות המנהיגות למצוא דרך לצאת מהמשבר בלי לשנות את אופיה הביורוקרטי, הבלתי־דמוקרטי והאקסק־לוסיבי של תנועת העבודה האמריקנית. לעת עתה טוען **קירקלנד** שהוא מוביל את האיגודים לארץ יעודה חדשה. אך סביר יותר, שאינו אלא תועה במדבר סיני וחוזר והולך בעקבות קודמיו.

מפרסומי "יד טבנקין"

ראו אור לאחרונה:

ספרים

* **מחניים,** 1918–1930, קבוצה ומושב קצרי ימים – מאת **ש. שטיין.**

* **ההתיישבות,** מהות ודרך – מאת **יצחק טבנקין,** ילקוט א' בסידרת "ילקוטי טבנקין".

* **אל נוכח פנינו** – מאת **משה טבנקין.** עיונים ורשימות, ב־4 שערים: א. חניך ומחנך, ב. במוקדי הזמן; ג. עם מורשתו של יצחק טבנקין; ד. מאדם לאדם.

* **בעין חרוד לרגלי הגלבוע** – ספר שני של **לובה לויטה,** עפ"י עדות אישית שהוקלטה מפיו בשנת חייו האחרונה, ע"י יוסקה רבינוביץ. החלק הראשון של העדות ראה אור בספר "בראשית וסער", גם הוא בהוצאת "יד טבנקין". בעוד בספר הראשון מספר לויטה על נעוריו פעילותו בתנועה ברוסיה, מובא בספר השני סיפור עלייתו לארץ ולעין חרוד וארועי השנים 1924–1928.

* **בצל המלחמה,** תשמ"ג – שתי שיחות חברים ב"יד טבנקין", בעריכת מנחם דורמן.

Le Monde

אלין רולא

הנמיכו את הגשר!
השלטון והמלחמה האידיאולוגית

אין צורך להיות קלאוזוויץ כדי לדעת שאם אתה נצור ואתה רוצה להישאר בחיים בשעת הפגזה, אין לך אלא שתי אפשרויות: או להתחפר ולקוות לימים טובים יותר - או לנצל הפוגה, אפילו קטנה ביותר, כדי לפרוץ את המצור.

מול ברירה בלתי־נוחה הזאת, בעוד שאי־שביעת הרצון גוברת, מקווה הממשלה שהודות למדיניותה היא תגיע לימים טובים יותר החל ב־1984 - אולם היא החליטה לא להתחפר. אדרבה, הן בארמון הנשיא, הן אצל ראש הממשלה מורגש הרצון לצאת להתקפת־נגד. לפיכך יוסיפו הה' פרנסוא מיטראן ופיר מורוא להתחלף ביניהם (כפי שעושים זאת כבר חודש ימים) על מנת לתת תשובה לאופוזיציה ולהילחם בחוסר האימון המורגש בדעת הקהל.

רק זכרונות נשארו מההפגנות שארעו באביב; ראש הממשלה ונשיא המדינה חושבים כנראה שעונת הקיץ הספיקה למפלגת הרוב להתכונן באותם התחומים הנוחים להן ולא ירשו שקיעה מחודשת בוויכוחים כלכליים בלבד, שבהם היא מוצאת את עצמה לעתים קרובות במצב של התגוננות.

סדר עדיפויות זה מוצדק לפי דעתו של מר מורוא, משום שתחום המשק הוא כעת ברור. ראש הממשלה מוכן להוסיף שהפעלתה של תכונית הצנע מתנהלת בהתאם לתחזית. זה נכון, לפי דעתו, ביחוד בחזית המחירים. למרות נבואו־תיהם השחורות של רוב המשקיפים, מר מורוא מניח שבמשך מחצית השנה השניה לא תהיה עלית המחירים גדולה משלושה אחוזים. האופטימיות שלו מבוססת על ניתוחים, שלפיהם אפשר יהיה לשמור על שעור האינפלציה המתוכנן בידי הממשלה לשנת 1983 (8%), תהיה אשר תהיה מידת האי־ביטחון. מכל מקום, ראש הממשלה אינו רוצה להישאר "עם אפו נדבק לקרקע".

על עידכון זה בקו הממשלה ושל הרוב בבית הנבחרים מקל השקט השורר אצל הסוציאליסטים מאז הופעו־תיו האחרונות של הנשיא. גינויו של חוסר הסובלנות הגוברת הביא אצל המפלגה הסוציאליסטית לידי הידוק השורות. בתוך זרם א' נשמעו קולות מסויימים של תומכי מיטראן, שהסתייגו אמנם מצעדו האישי של ז'אן פייר שוונמאן, אך הסתייגו גם מעמדתו הדו־משמעית של יו"ר הסיעה הסוציאליס־טית בבית הנבחרים, פייר ז'וקס. הלה אמר בתחילת יוני במאמר ב"נובל אובסרבטר": הרוב בוועידה במץ (זרם א' בצרוף קבוצות של שניימן) יהיה גם להבא צרוף מתקבל על הדעתפ כלומר, זוהי אפשרות להרחיק מהשלטון הן את מורוא וידידיו והן את רוקאר ואנשיו.

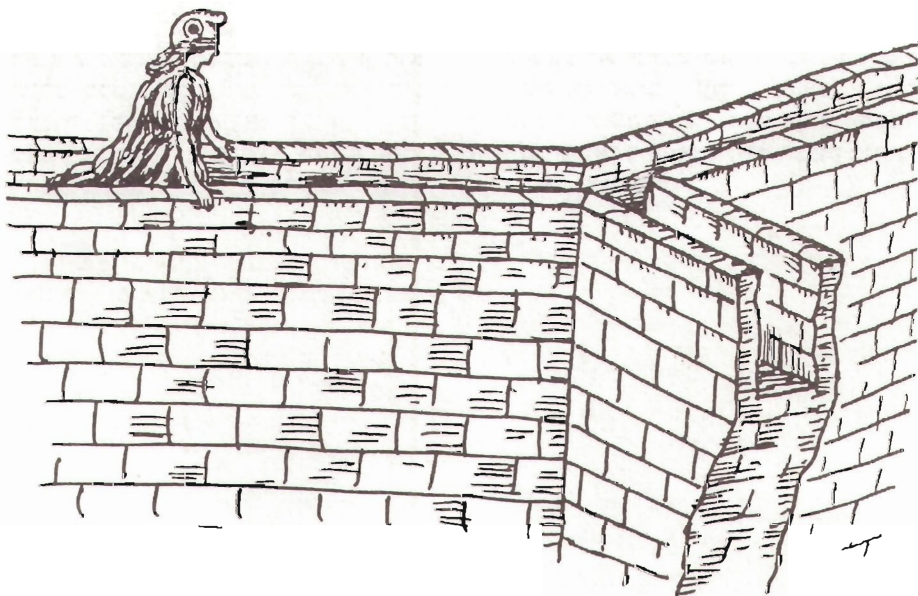
מתוך Le Monde, צרפת, 12.7.83.

לקראת הוועידה בבורג־אר־ברס הוכן תזכיר ביוזמתו של ריימון קוריר, מזכיר המדינה ל'חוזרים למולדת', ומקודם סנטור ממחוז **אוד**. השתתפו בהכנתו כמה מנהיגים סוציאליסטים, אנשי זרם א', מאזורי **לנגדוק־רוסיון**, שהביעו תמיכה בראש הממשלה: ''אין להעלות על הדעת, שבו־בזמן שהימין מכפיל את פעילותו ומסכן את הממשלה עצמה, יצטרפו חברים למקהלת הבכיינים או למבשרי האפוקליפסה. עדיין נותרה שהות כדי להחזיר אחדות־אמת. אולי יהיה צורך לסלק את אלה הרוצים לשחק בתפקיד אישי בלבד''.

לא היה צורך לגשת לצעד קיצוני כזה, כדי שישימו לב לחילוקי הדעות.

אדרבה, בראיון ב''נובל אובסרבטיר'' מה־8–14 ליולי נראה היה ששיינמן מצטרף שוב **למיטראן ולמורואה**, בהדגישו שהרוב זקוק לכך, ''שבארץ ימצא את ביטויו שמאל חזק ותוקפני ולא שמאל רועד מקור וקונפורמיסטי''. לכך מסכימים ראש המדינה וראש הממשלה והם מדגישים את הצורך להעדיף כעת את הפוליטיקה על הכלכלה. שינוי קו זה נובע מלימוד עובדות והבאתם לידי הכרה. בהסכמתו של **מיטראן**, מאשים מורואה את האופוזיציה שהיא מסכנת את הדמוקרטיה; בהתייחסו למצב הפוליטי הוא אומר שהתופעה האופיינית היא הופעת כיתתיות ימנית בחיי החברה הצרפתית, בין אם המדובר במריבות אודות המהגרים או סתם גילויים קורפורטיביים.

''צרפת – לאן?''

''רגישותם של הדמוקרטים התרככה''

הן בארמון הנשיא והן בבית ראש הממשלה התייחסו אל הצלחותיהם של הגופים הימניים הקיצוניים בבחירות המוניציפליות, ביחוד בפאריז, ואל הצלחותיו של הימין הפאשיסטי באיטליה, כאל כתובת על הקיר.

''רגישותם של הדמוקרטים התרופפה גם בצרפת'', אומר אחד מחברי הממשלה. ''אם לא כן, כיצד יתכן שלא נשמע שום קול מצד השמאל, כאשר הימין שינה את השמות של מקומות ציבוריים שעיריות שמאליות הקדישו לזכרו של איינדה? תוקפים דמות סמלית של הדמוקרטיה, את זכרו של נשיא שנבחר באופן חוקי ונרצח בידי דיקטטורה - וכל זה עובר כמו מכתב בדואר! לימין אין עוד תסביכים והוא מתנהג בחוצפה ריאקציונית''.

דברים אלה באים לחזק את הדעה שהשמאל מרגיש עצמו חלש בתחום האידיאולוגיה. מכאן הקמת מועדון ''מרחבים 89'' על־ידי כ־40 לוחמים סוציאליסטים וביניהם כתריסר פקידים בכירים וכמה מיועצי הנשאי. ''הימין התארגן, יש לו כסף והוא שמר על רשתות השפעה במנגנון המדינה. הוא שולט בכסף, אבל מעל לכל הוא ידע לעבור להתקפה אידיאולוגית'' - כך אומרים מיסדי המועדון החדש הזה. ''האמת היא כי בשעה שהשמאל הגיע לשלטון, כבר החלה התקפת־הנגד לפי הדגם הליברלי; ראשיתה עוד בשנות ה־70, כשאנשים מהקבוצה שלאחר 1968 (שנת המהומות) עברו מן הרעיון ''הליברטארי'' (אנרכיסטי) לאידיאולוגיה הליברלית. ב־1981 נע השמאל בחלל ריק מבחינה אידיאולוגית. לפני עשרים שנה הדביקו הסטודנטים את תמונתו של צ'ה גווארה על קירותיהם - היום יש להם המפרי בוגרט במקרה הטוב''.

קשה להדגים בצורה בולטת יותר לעין את הירידה התרבותית, כפי שהיא נראית לכמה סוציאליסטים. הסתירה בין המציאות החברתית בימינו לבין מה שחשב מיטראן כאשר אמר כי בחירתו תניע בצרפת תנועה נרחבת של תמיכה עממית בפעולות השמאל. ''השמאל טעה אחרי שכבש את מבצר השלטון כאשר הסתגר בו והרים את הגשר'' - אומרים הקרובים לראש הממשלה. ''אולם מטעמי תרבות אין השמאל יכול להרשות לעצמו מצב זה של קיפאון. הוא חייב לכבוש גם את המישור סביב.

מיטראן ומורואו משוכנעים שכך הדבר וכיום הם אומרים להנמיך את הגשר. עם זאת, טרם נודע מהו הנשק החדש שיוכלו להפעיל, כדי להצליח במבצע של כיבוש מחדש, שעליו דיברו הסוציאליסטים עוד ב־1980 והם הדגישו את הקושי: הם הביעו את הפחד ''שמא ידביק הפאטאליזם הנפוץ בימינו גם את השמאל''.

Die Neue Gesellschaft

וולפגנג מרקל

בטינו קראקסי – טקטיקאי או איסטרטג?

השנה היא 1532. בעיר פירנצה, מעוז המדיצ'י, מופיע ספר בשם "איל פריצ'יפה" (הנסיך). שם המחבר: ניקולו מקיאוולי. התוכן: ספר מודרני ללימוד הפוליטיקה. ללא מעצורים של אתיקה חברתית ומוסריות פרטית מפתח המדינאי וההיסטוריון הפלורנטיני טכניקה כיצד לשלוט. השלטון, תפישתו והשמירה עליו, מוצגים כמטרה וכאמצעי של כל פעילות פוליטית.

רומא, 22 באפריל 1983. בטינו קראקסי, מזכירה הכללי של המפלגה הסוציאליסטית האיטלקית, מודיע לנוצרים־דמוקרטים על פירוק שיתוף הפעולה בממשלה. האם זו הקדמה למחזה פוליטי שבסופו נבחר קראקסי לראש ממשלה של הרפובליקה? האם יהיה זה תלמיד חרוץ של מקיאוולי העולה לפסגת השלטון? האם יהיה בטינו קראקסי "הנסיך" המודרני?

מאמרי העיתונות כאן הם פשטנים ומסלפים; קראקסי מופיע בהם לעתים קרובות כנוכל צמא שלטון ואופורטוניסט, ואם תאמין להם או לנבזות הסמנטית של כמה קומוניסטים (האוהבים משחק במילים בטינו-בניטו ומבקשים להעמיד את המנהיג הסוציאליסטי קראקסי בשורה אחת עם ה'דוצ'ה' הפשיסטי מוסוליני) אזי תוכל לחשוב באמת ובתמים, כי ההיסטוריון הפלורנטיני מצא לו תלמיד מצטיין בפוליטיקאי מרומא בימינו.

אולם רומא של שנת 1983 אינה דומה לפירנצה של 1532 והיחסים הפשוטים בנסיכות של בית מדיצ'י אינם דומים למבנה המסובך של המדיניות האיטלקית בימינו. הדיווח בעיתונות מתרכז לעיתים קרובות באישים והוא מאיר רק קטע קטן של הבעיות. ואם נסתפק בכך, הרי נסתיר לעצמנו את המבט על הגורמים החברתיים, על האילוצים הפוליטיים ועל איסטרטגיות קואליציוניות הקובעים ואף מגבילים את תחומי חופש הפעולה של פוליטיקאי כקראקסי.

קראקסי – עליה במסגרת המנגנון

אין אנו באים להסתיר שב. קראקסי הוא גם פוליטיקאי של שלטון. הקריירה הפוליטית שלו מצטיינת בעליה הדרגתית אך מתמדת: ב־1945 תפקיד ראשי באיגוד הנוער הסוציאליסטי באיטליה; ב־1959 חבר הוועדה המרכזת של המפלגה ועוזר במשרד העבודות הציבוריות במילנו; ב־1965 מזכיר

מתוך Die Neue Gesellschaft, ירחון המפלגה הסוציאל־דמוקרטית בגרמניה המערבית, (מוצא לאור על ידי קרן־פרידריך־אברט) בון, מס. 5, 1983. (חלק אחרון של מאמר זה ניתן כאן בקיצור מסויים משום שהתיישן מאז שנכתב).

המפלגה הסוציאליסטית במחוז מילנו, הגדול ביותר במספר חבריו; באותה שנה הוא מצטרף להנהלה המצומצמת של המפלגה; כעבור שלוש שנים הוא נבחר לראשונה כציר לבית הנבחרים וב־1970 נתמנה לסגן מזכיר המפלגה. במשרה זו שימש עד 1976, כאשר פרץ מרד של בני ה־40 והם הדיחו את המנהיגות הישנה. בעזרת ברית מוזרה (כדברי פאסקינו "בלתי־טבעית") של ימין ושמאל בתוך המפלגה הודח דה מארטינו, שנתמך על־ידי המרכז במפלגה, ובטינו קראקסי נבחר כמזכיר כללי. בהיותו תלוי בשמאל מסביב ללומברדי וסיניורילה, כשתומכת בו קבוצה לא־אחידה של אנשי המרכז והימין במפלגה, נחשב קראקסי רק כראשון בין שווים בקרב הגוף המנהיג החדש.

אולם ב־1980 התפרקה הברית בין אגפי השמאל והימין במפלגה. הנוסחה האיסטרטגית "אוטונומיה ואלטרנטיבה" שקרבה את שני האגפים, התמוטטה. השמאל, שמאז 1978 התחלק לשלוש סיעות (אנשי לומברדי, השמאל החדש ואנשי דה מארטיניאני), עמד גם להבא על עליונות איסטרטגית של האלטרנטיבה לקואליציה עם הנוצרים־דמוקרטים – בסיסמה של "יכולת שלטון". אבל אם ב־1976 עמד מאחורי קראקסי רק זרם מזערי, אותם 13 האחוזים של ה"אוטונומיה", הרי כעת הוא יכול להצביע על רוב של 70% במפלגה (בוועידה ה־42 בפלרמו באפריל 1981). היה זה הישג דמוקרטי פנים־מפלגתי שאפילו המנהיג ההיסטורי פייטרו נני לא זכה לו בשיא דרכו הפוליטית!

אמצעיו של קראקסי לביצוע מעמדו במפלגה היו אמנם לפעמים מפוקפקים (הוא ניצל ענין שוחד כללי בקשר לחברת הממשלתית "אני" כדי לסלק את יריבו השמאלי קלאודיו סיניורילה), אבל יש להודות שבהנהגתו של קרקסי הגיעה המפלגה הסוציאליסטית לידי תוכנית קונקרטית ודינמיות פוליטית שבעבר לא יכלו לחלום עליהן עקב הפילוגים הפנימיים וחוסר יכולת לקבל החלטות. דינמיות זו, הגיעה לשיאה בוועידת רימיני באפריל 1982 עם אישור מצע המפלגה (משאלי דעת־הקהל חזו אז למפלגה 15–17% מקולות הבורחים; תוצאות הבחירות ב־1979: 9.8%). אלא שדינמיות זו נשחקה במשך השנה האחרונה, בשעת השותפות עם הדמו־נוצרים.

אך הבה ניזכר קודם־כל בשנת 1980, בעת שהסוציאליסטים חידשו את הברית עם הדמו־נוצרים אחרי 5 שנות אופוזיציה.

גבולות של איסטרטגיה

במארס 1980 החליטה המפלגה הסוציאליסטית ברוב קטן ביותר להיכנס לממשלת הקואליציה בראשותו של הדמוקרט־הנוצרי פרנצ'סקו קוסיגה. היה זה צעד מפתיע, אם נשווה לנגד עינינו שהאלטרנטיבה השמאלית – ברית כל הכוחות הדמוקרטיים השמאליים, כאלטרנטיבה לשלטון הדמו־נוצרי – עדיין היתה האיסטרטגיה הרשמית של המפלגה. אולם אין הסבר משכנע בביקורת, שביקשה לראות בהצטרפות הסוציאליסטים לממשלה רק "שאיפה של קראקסי לשלטון" או רק "געגועי המפלגה למשאבים ולמשרות שברשות המדינה". מה שטען קראקסי הוא, כי במצב בלכלי ופוליטי קשה (טרור) יש לאפשר את התהוותו של רוב, כדי שבכלל ניתן יהיה לנהל את המדינה. תפישה זו היתה כרוכה בסיכונים ובסתירות מראשיתה וכעבור שלוש שנים היא הגיעה לידי משבר.

מה שראוי לביקורת הוא דבר אחר: זמן רב מדי הסתפקה הנהגת המפלגה בראיית המושג "יכולת שלטון" באספקלריה צרה מדי של אריתמטיקה קואליציונית (יצירת רוב לממשלה) במקום לנצל את הישיבה בממשלה לביצוע החלקי לפחות של אותן הריפורמות שעליהן דובר כל־כך הרבה בוועידת רימיני בשנת 1982; כל שעשו היה לנהל וויכוח עם הדמו־נוצרים על עמדות כוח במדינה ובמשק – ותו לא.

יזמות חדשניות של רפורמות מדי־

ניות מוחשיות חסרו אמנם, אך בכל־זאת אין לדבר על פרגמטיזם חסר־כיוון סתם; היתה מטרה איסטרטגית: בתור מפלגה חשבונה ביותר במחנה החילוני (סוציאליסטים, סוציאל־דמוקרטים, רפובליקאים וליברלים) ביקשה המפלגה הסוציאליסטית להעמיד מול ההגמוניה הנוצרית־דמוקרטית כוח שווה ערך. איסטרטגיה זו הושלמה על ידי מדיניות של בריתות במישור האיזורי והמוניציפלי. בעזרת בריתות עם הדמו־נוצרים ו/או עם הקומוניסטים הבטיחה המפלגה הסוציאליסטית לעצמה לא רק חלק גדול מעבר לכוחה היחסי במשרות ציבוריות (חלקה של המפלגה הסוציאליסטית בקולות הבוחרים באזורים: 12,7%; ראשי עיריות: 17%; מושלי מחוזות: 31%; מושלי איזורים: 30%), אלא שניסתה גם לכרסם במספר הבוחרים של שתי המפלגות הגדולות בשוליים. המטרה היתה ליצור מרכז חילוני בהנהגה סוציאליסטית, שתהווה כוח פוליטי שלישי באיטליה, כדי שהסוציאליסטים לא יהיו עוד נגררים אחרי הקומוניסטים כמו בימי החזית העממית (1948–1956) או אחרי הדמו־נוצרים (1963–1974).

אלא שהרעיון נכשל (או שההצלחה נראית מפוקפקת ביותר) בשל שלוש סכנות ושלוש מיגבלות:

1. שיתוף הפעולה עם הדמו־נוצרים והשמירה על ההסכם להרחיק את הקומוניסטים מהשלטון איפשרו לדמו־נוצרים, חסרי־הרעיונות והנשחקים מ־37 שנות שלטון רצופות, להוסיף ולהחזיק בשלטון. כך נעשו הסוציאליסטים, בניגוד לרצונם, ערבים למערכת סתומה, שמאז תום המלחמה לא חלה בה שום תמורה של ממש בנשיאה באחריות הממלכתית. מדיניות כזו הלמה לא את טענת הסוציאליסטים להנהיג ריפורמות בחברה ובמדינה ולא את הרצון לשנות את אופן ניהול המדינה הרווח מאד בין הבוחרים.

2. עם המשבר הכלכלי התבלטו יותר ויותר הניגודים בקרב הקואליציה הממשלתית. התפישות הסותרות לעתים קרובות בין הדמו־נוצרים לבין הסוציאליסטים על הדרך להתגבר על אבטלה בשיעור של 9% ועל אינפלציה בשיעור של 16% ועליה מתמדת בחובות המדינה – כל אלה שיתקו את הקואליציה עד שלא היתה מסוגלת כלל לקבל החלטות. בסתירות אלה נשברו ארבעה מתוך שש הממשלות שכיהנו בימי הפרלמנט האחרון (הקבינט השני של **קוסיגה** ב־1980; ממשלתו הראשונה והשניה של **ספדוליני** ב־1982; והקבינט החמישי של **פנפאני** ב־1983).

3. בימי מזכירם הכללי החדש **צ'יריאקו דה־מיטה** פנו הדמו־נוצרים, שהיו בעבר מפלגה קאתולית־פופוליסטית, יותר ויותר לכיוון המחנה השמרני. דה־מיטה היתה לו תיזה של דו־קוטביות: במערכת המפלגתית באיטליה יש רק שני קטבים, הדמו־נוצרים והסוציאליסטים . המפלגות החילוניות, ז.א. מעל לכל המפלגה הסוציאליסטית, חייבות להצהיר על השתייכותם לאחד הקטבים הללו. וסגן־המזכיר של הדמו־נוצרים הציע לחזור אל הקואליציות שהיו נהוגות בשנות ה־50, שהיו קואליציות המרכז בלי הסוציאליסטים. מחשבות אלו הוכיחו בעליל שמפלגה זו לא היתה מוכנה לתת משקל שווה למפלגה הסוציאליסטית ולשאר המפלגות החילוניות בקואליציה הממשלתית. נוכח התפתחות זו לא נותרה למפלגה סוציאליסטית, לעצמה ולמדינה אחראית ברירה, אלא לפרק את הקואליציה הנוכחית ולכפות בחירות חדשות.

אולם מה התכנית, מה הצעתה של המפלגה הסוציאליסטית לניהול עניני המדינה? מה יכול להיות תפקידה אחרי חידוש הקואליציה עם הדמו־נוצרים? האגף הסוציאליסטי בקרב הדמו־נוצרים הסכים לקראקסי בתור ראש הממשלה. זהו האגף מסביב ל**פורלני ודונטי קאטין**, שבוועידת המפלגה ברומא, במאי 1982, הצליח לרכז סביבו 35% של קולות הצירים. אולם גם אחרי־כן נשאלת השאלה, כיצד ליישב את תפישות הדמו־נוצרים, הנוטים למדיניות מונטארית ולכלכלת ההיצע עם דעותיהם של הסוציאליסטים בדבר תכנון

המשק, מדיניות הוצאות מכוונת ורפור־מה במדיניות הסעד הנהוגה בידי הדמו־נוצרים ולהגיע לידי פשרה שיש עימה הכרעות. (...)

לא ברית מחודשת בין המרכז לשמאל יכולה להתגבר על הקיפאון השורר במערכת הפוליטית האיטלקית, אלא תמורה בצורות המסורתיות. כאן נועד למפלגה הסוציאליסטית תפקיד מפתח. בידיה ההכרעה אם מתוך מערכת תלת־קוטבית קפואה - הימין, מרכז הטרוגני ושמאל - תתפתח מערכת דו־קוטבית, שבה יעמדו אלה מול אלה, כמו ברוב ארצות אירופה, מחנה בורגני־שמרני מזה ומחנה פרוגרסיבי־רפורמי מזה.